ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1989 1

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

ЈАНВАР—МАРТ

1989

№ 1 (137)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

АЗӘРБАЈҸАН ССР ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
«АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНА ӘЛАВӘ

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәҹрүбәси

Әфәндизадә Ә.—«О», «бу» вә веркүл . . . 3
Гурбанов В.—Сөз бирләшмәләри тәдрисинин лингвистик әсасларына даир . . 7
Әһмәдов Н.—Әдәби әсәрләрин өјрәдилмәсиндә тәһлил принсипләринин нәзәрә алынмасы һаггында . . . 11
Һәсәнов Ф.—Инсанын харичи көрүнүшүнүн тәсвири үзрә бачарыгларын формалашдырылмасына даир . . . 15
Микајылов К.—Мүбтәда будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмлә вә онун тәдриси мәсәләләринә даир . . . 19
Абдуллајева Һ.—Фикирләр һачалананда . . . 21
Бәдәлова Ә.—Әдәбијјатдан шакирд елми ҹәмијјәти . . . 24
Рүстәмова С.— Низаминин лирик әсәрләринин тәдриси вә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси . . . 26
Гочајев С.— Әдәбијјат тәдрисиндә екран васитәләриндән истифадәнин бә'зи мәсәләләри . . . 30
Исајев Ә.—Әдәбијјат дәрсләриндә халглар достлуғу . . . 33
Абдуллајева Һ.—Дәрсдә схемләрдән истифадә шакирдләрин идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәјин васитәләриндән бири кими . . . 36
Ағајева Н.—Дилин тәмизлији гајғы тәләб едир . . . 39
Мәммәдова А.—Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили һәфтәсинин тәшкили тәҹрүбәсиндән . . . 41
Һүсејнов С.—Фе'л формаларынын тәдрисинә даир . . . 42

Дидактик материаллар

Әлијева Ч.—Синоним фразеоложи бирләшмәләр . . . 46

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Вәкилова Д.—Јазычы вә мүәллим Мир Ҹәлал Пашајев . . . 48
Таһирли З.—Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә әдәбијјатымызда ушаг сурәтләринин тәсвири . . . 51
Новрузов Р.—Азәрбајҹан топонимләринин кениш јајылмыш паралелләри һаггында . . . 54

Бизим иш јолдашларымыз

Хәлилова Е.—Мүәллим өмрүнүн уғурлары . . . 57
Галлачова Ф.—Бизим Фәридә мүәллимә . . . 60

Тәнгид вә библиографија

Ибајев А.—Сејид Әзим Ширвани һаггында ики китаб . . . 62

Бу китаблары охујун

Һүсејнов Ш.—Азәрбајҹан дили морфонолокијасынын тәдгиги . . . 64
Әлијев А.—Күлүш фыртына гопарды . . . 66

Мараглананлар үчүн

Рүстәмова Т.—Азәрбајҹан дилинин әски әлифбасыны өјрәнәнләрә көмәк . . 68

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1989-ҹу ил

Библиотека
РНПБ №

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства народного образования Азербайджанской ССР, № 1 (137), 1989.

В НОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

Эфенди-заде А. — «О», «бу» и запятая 3
Курбанов В. — О лингвистической основе изучения словосочетаний 7
Ахмедов Н. — Соблюдение принципов анализа в обучении художественных литератур 11
Гасанов Ф. — О формировании умений по внешнему описанию человека 15
Микаилов К. — Изучение сложноподчиненных предложений — придаточное подлежащее 19
Абдуллаева Х. — Когда мысли расходятся 21
Бедалова А. — Ученическое научное общество по литературе 24
Рустамова С. — Изучение лирических произведений Низами и нравственное воспитание учащихся 26
Годжаев С. — Некоторые вопросы использования экранных пособий в изучении литературы 30
Исаев А. — Дружба народов на уроках литературы 33
Абдуллаева Х. — Использование схем на уроке как способ усиления познавательной активности учащихся 36
Агаева Н. — Чистота языка требует заботливого отношения к нему 39
Мамедова А. — Организация опыта недели азербайджанского языка в русских школах 41
Гусейнов С. — Изучение глагольных форм наклонений 42

Дидактические материалы

Алиева Ч. — Синонимное фразеологическое сочетание 46

Помощь к самообразованию учителя

Вакилова Д. — Мир Джалал Пашаев—писатель и учитель 48
Тахирли З. — Описания детских образов в азербайджанской литературе в годы Великой Отечественной войны 51
Новрузов Р. — Азербайджанские топонимы о широко используемых паралелях 54

Товарищи по работе

Халилова Э. — Успехи учительской жизни 57
Галаджева Ф. — Наша учительница Фарида 60

Критика и библиография

Ибаев А. — Две книги о Сеиде Азим Ширвани 62

Прочтите эти книги

Гусейнов Ш. — Исследование морфонологии азербайджанского языка 64
Алиев А. — Поднялся бурный смех 66

Для интересующихся

Рустамова Т. — Помощь к изучающим староазербайджанский алфавит 68

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.

Город Баку, типография издательства «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

CamScanner ile tarandı

«О», «бу» вә веркүл

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору

Дүзкүн јазы гајдалары илк нөвбәдә мәктәб үчүндүр; онларын өјрәнилмәсинә, еләчә дә бачарыг вә вәрдишләрә чеврилмәсинә синиф отагларындан башланыр. Буна көрәдир ки, орфографија вә дурғу ишарәләри гајдаларындан һәр биринин анлашыглы, конкрет вә дәгиг олмасына мәктәбин марағы даһа бөјүкдүр. Тәәссүф ки, дилимизин јазы гајдалары системиндә бу кејфијјәтләри өзүндә еһтива етмәјән бә'зи гајдалара да тәсадүф едилир. Бунлар мигдарча аз олса да, тә'лим ишиндә чидди чәтинликләр јарадыр; шакирд вә абитуријент јазыларынын објектив гијмәтләндирилмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Белә гајдалардан бири «о» вә «бу» әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси илә әлагәдардыр. Бу гајда сон илләрә гәдәр дәрсликләрдә вә лингвистик әдәбијјатда мүхтәлиф шәкилләрдә изаһ олунмушдур. Мәсәлән, проф. М. Ширәлијев вә проф. М. Һүсејнзадәнин 7-8-чи синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә охујуруг: «Өзүндән сонра исим, сифәт вә сај кәлән **о** **(бу)** әвәзлијиндән сонра веркүл гојулур». («Маариф» нәшријјаты, 1975, сәһ. 159). Бурадан нә нәтичә чыхармаг олар?. «О, китабы мәнә верди», «О китаб мәнимдир» чүмләләринин икисиндә дә **«о»**-дан сонра исим кәлир. Мәкәр икисиндә дә һәмин әвәзлик веркүллә фәргләндирилмәлидирми? Шүбһәсиз ки, бу гајдадан дүзкүн нәтичә чыхармаг мүмкүн дејил.

1960-чы илдән сонра чап олунмуш IV вә V синифләрин дәрсликләриндә һәмин гајда тәкмилләшдириләрәк ашағыдакы кими верилмишдир:

«Мүбтәда јериндә ишләдилән **о, бу** әвәзликләри исим, сифәт вә ја сајдан әввәл кәләрсә, онлардан сонра веркүл ишарәси гојулар».

Бу гајда проф. З. Будагованын 1977-чи илдә нәшр етдирдији «Азәрбајчан дилинин дурғу ишарәләри» («Елм» нәшријјаты») китабында да, демәк олар ки, ејни мәзмунда өз әксини тапмышдыр (сәһ. 41).

Е'тираф етмәји лазым билирик ки, орта мәктәб програмы вә дәрсликләриндә гајданын јухарыда көстәрилдији кими верилмәси, әслиндә, бу сәтирләрин мүәллифинин орта мәктәб мүәллими К. Кәримовла бирликдә «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә (1 август 1957-чи ил тарихли нөмрәсиндә) чап етдирдикләри **«О вә бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасы һаггында» адлы мәгаләдә ирәли сүрүлмүш тәклифлә әлагәдар олмушдур. Лакин сонралар узун илләрин тәчрүбәси көстәрмишдир ки, бунун да тә'лимдә нәтичәси кифајәт дәрәчәдә уғурлу ола билмәмишдир. Сәбәбини ајдынлашдырмаға чалышаг.

Гајданын јухарыда көстәрилдији кими ифадәсинә диггәт јетирдикдә мүәјјән етмәк чәтин дејил ки, онун мајәсини тәшкил едән әсас фикир бундан ибарәтдир: «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалар јалныз **исим, сифәт** вә **сајдан** әввәл кәләркән веркүллә фәргләндирилмәлидир; әкс тәгдирдә һәмин әвәзликләр тә'јин вәзифәсини дашыјан ејни әвәзликләрлә гарышдырыла биләр. Мүгајисә едәк: «О, заводун мүһәндиси Акиф Са лаһовдур», «О заводун мүһәндиси Акиф Салаһовдур». Көрүндүјү кими «о» әвәзлији бу чүмләләрдән биринчисиндә мүбтәда олуб **ким?** суалына, икинчисиндә исә тә'јин вәзифәсинд ишләнәрәк **һансы?** (һансы заводун? суалына чаваб олур. Елә буна көр дир ки, һәмин чүмләләр заһири чәһә дән бир-биринин ејни олсалар д онларда јүрүдүлән фикир тамамилә бир-бириндән фәрглидир.

Әлбәттә, «о», «бу» әвәзликләри дән сонра веркүлүн ишләдилиб-и ләдилмәмәси һеч дә бүтүн һаллар чүмләләрдәки фикрин башгалашма

Scanned with CamScanner

на тә'сир кәстәрмир; садәчә, оху просесиндә анламаны чәтинләшдирир, чашгынлыға сәбәб олур. Белә ки, охучу ејни бир чүмләни бир даһа јенидән охумаға мәчбур олур.

Јазыда бу гајдаја дүзкүн риајәт етмәјин чәтинлији ондан ирәли кәлир ки, јазан шәхс кәрәк һәр дәфә чүмләдә «о», «бу» әвәзликләриндән сонра һансы нитг һиссәсинин кәлдијини көтүр-гој етсин, мүәјјән фикри әмәлијјат апарсын. Бу исә һәмин гајдаја аид јазы вәрдишинә јијәләнмәк имканынын гаршысына кечилмәз сәдд чәкир. Буну ән һүнәрли мүәллимләрин дә узуниллик тәчрүбәси ачыг-ајдын сүбут етмишдир. Бир һалда ки, јазы просесиндә гајданы көзләмәклә әлагәдар гаршыја ардычыл олараг **фикри әмәлијјат апармаг** еһтијачы чыхыр, демәк, бу вәзијјәтдә билијин вәрдишә чеврилә билмәсинә үмид бағламаг олмаз.

Бәлкә бунун сәбәби орта мәктәбдә һәмин гајданын мүкәммәл мәнимсәнилмәсинә програм үзрә кифајәт гәдәр вахт ајрылмасы илә әлагәдар олмушдур? Һеч дә јох! Онун өјрәнилмәси үзрә апарылан ишин системи бир нечә ил, даһа доғрусу, беш илдән артыг давам едирди. Белә ки, о, програмын тәләбинә көрә әввәлчә IV синифдә ајрыча олараг, даһа сонралар V синифдә әвәзлик мөвзусу, VII синифдә синтаксисдән систематик курс тәдрис едиләркән тәкрарән өјрәдилирди. Верилмиш билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәсинә исә бүтүн тәһсил илләри мүддәтиндә (IV—X синифләрдә) гаршыја чыхан сајсыз-һесабсыз имканлардан мүнтәзәм истифадә олунурду. Лакин нә мүәллимин, нә дә шакирдләрин әмәји истәнилән нәтичәни верә билмирди ки, билмирди... Елә буна көрә дә мүвәффәгијјәтсизлијин әсл сәбәбини мүәллим вә шакирддә, тә'лим методикасынын «кәсәрсизлијиндә» јох, гајданын өзүндәки чатышмазлыг вә нагисликдә ахтармаг лазым кәлмишдир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, буна мәтбуат ишинин тәчрүбәси дә тутарлы әсас верир. Һансы китабы, журналы вә ја гәзети вәрәгләјирсәнсә, «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәсиндә башга бир «мәнзәрә» илә — даһа ағылабатымлы фактларла гаршылашырсан. Диггәти чәлб едән белә фактлар (бунлар күлли мигдардадыр) ачыг-ајдын кәстәрир ки, һәмин әвәзликләрлә ифадә олунан мүбтәдаларын тә'јинлә гарыша билмәси һаллары онлардан сонра јалныз үч нитг һиссәсинин, јә'ни исим, сифәт вә сајын кәлмәси илә мәһдудлашмыр, бә'зән башга нитг һиссәләри кәләндә дә ејни һадисә өзүнү бүрузә верир. Конкрет мисаллара мүрачиәт едәк (охучуја мүгајисә апармаг имканы вермәк үчүн «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра гәсдән веркүл ишарәси бурахылмышдыр):

«Ахыр заманлар о ахшам күн батан кими, базары тәрк едир, һара исә тәләсир» (Ә. Мәммәдханлы); «Бәли, о кечә сәһәрәчән јатмады» (Г. Илкин); «Бу кечә јарысы көзләнилмәдән олмушду» (Г. Илкин); «О һәмишә вә һәр јердә өз халгынын оғлудур» (М. Ибраһимов); «О ичәри кириб баш әјди» (А. Шаиг); «О биртәһәр... габы ирәли чәкди» (И. Шыхлы). Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрдә **ахшам, кечә, һәмишә, ичәри, биртәһәр** сөзләри зәрфдир. Мәкәр чүмләләрдә бунлардан әввәл кәлән «о», «бу» мүбтәдаларындан сонра веркүл гојулмасына еһтијач јохдурму?

«О үмид едирди ки, мәрмәр кәмидән бир күн көрпә сәси учалачагдыр» (Н. Хәзри); «Һава тәзәчә ишыглананда о јола дүшдү» (Е. Ағајев); «О һисс едирди ки, јолдаш Јәһја тәдбир төкүр» (Мир Чәлал); «Бу донмуш бир гадынын буздан төкүлмүш һејкәлидир» (Ә. Мәммәдханлы). Бу мисалларда исә ејни мүбтәдалардан сонра кәлән **үмид едирди, јола дүшдү, һисс едирди, донмуш** сөзләри фе'л категоријасына аиддир; әввәлинчиләр исимлә көмәкчи фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр һесаб олунур, сонунчусу исә фе'ли сифәтдир. Чап олунмуш орижиналда мүәллифләр чох доғру олараг, һәмин чүмләләрдәки «о», «бу» мүбтәдаларындан сонра веркүл гојмушлар. Бәлкә бу, редакторун, јахуд корректорун сәһвидир? Ачығыны дејим ки, һәмин нүмунәләрин чохуну дилчи алимләрин әсәрләриндән (А. Гурбанов, Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинә даир практикум, «Маариф» нәшријјаты, 1982; Г. Казымов, Һ. Мирзәјев вә башгалары, Азәрбајчан дилиндән тәчрүби мәшғәләләр, АПИ-нин нәшри, 1973 вә с.) игтибас етмиш, сонра исә орижиналла тутушдурмушуг. Буна ки, сөз ола билмәз! Нечә ола биләр ки, адлы-санлы јазычыларымыз да, көркәмли дилчи алимләримиз дә, мәс'улијјәт дашыјан редактор вә корректорларымыз да бу гәдәр «сәһвә» јол версинләр? Демәк, бу «сәһвләрин» нә исә објектив бир әсасы вар.

Ејни вәзијјәти бә'зән һәмин мүбтәдалардан сонра әвәзликләрин, һәтта әдатларын ишләнмәси заманы да мүшаһидә етмәк олур. Мәсәлән: «О, кимсәјә ағыз ачмаг истәмәди», «Бу, кими өзүнә чәлб етмир?» (Н. Хәзри); «О, бүтүн халгларын дилинә, мәдәнијјәтинә, адәт вә ән'әнәләринә һәдсиз һөрмәт вә мәһәббәтлә јанашыр» (М. Ибраһимов); «Бу, артыг Русијаны һәрәкәтә кәтирмиш бир туфан иди» (М. Һүсејн); «О, артыг кечә дөјүшләри заманы јарпаг кими әсән көврәк бир гыз дејилди» (Ә. Мәммәдханлы); «О, јалныз сијаси, ичтимаи вә игтисади проблемләрдән јазмырды...» (М. Ибраһимов) вә с. Бу нүмунәләр исә мүвафиг мәнбәләрдән ејнән, јә'ни нөгтә-веркүлүнә тохунулмадан көтүрүлмүшдүр. Мәкәр бунларда да «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүл гојулмасы јеринә дүшмәјибми?

Бүтүн бу кими фактлар ону кәстәрир ки, һәмин әвәзликләр мүбтәда вәзифәсини дашыјаркән јазыда онларын веркүллә фәргләндирилмәсинә онлардан сонра һансы нитг һиссәсинин кәлмәси «ме'јары» илә јанашмаг о гәдәр дә әсаслы дејил.

Дејә биләрләр ки, исим, сифәт вә сајдан әввәл кәлән «о», «бу» мүбтәдаларынын тә'јинлә гарыша билмәси һаллары систем тәшкил едир, лакин бу һадисә дикәр нитг һиссәләриндән әввәл өзүнү јалныз истисналыг кими кәстәрир. Әсла белә дејил. Мәкәр истисналығын да бир һәдди-һүдуду олмазмы? Буна галса, һәтта исмин гаршысында кәлән «о», «бу» мүбтәдаларындан сонра веркүл гојулмасына еһтијач дујулмајан һаллар да гаршыја чыха билир. Мәсәлән, **«О Кијевдән** сабаһ гајыдачаг», **«Бу Нәсиминин** һејкәлидир», **«Бу Бәрдәјә** кедән јолдур» вә с. чүмләләрдән һеч бириндә мүбтәдаларын тә'јинлә гарышдырыла билмәси еһтималы гаршыја чыхмыр; чүнки онларда мүбтәдалардан сонра кәлән сөзләр хүсуси исимләрдир. Буна көрә дә һәмин чүмләләрдә «о», «бу» әвәзликләринә һансы? суалыны, даһа доғрусу, **һансы Кијев? һансы Нәсими? һансы Бәрдә? суалларыны** вермәк мәнтигә ујғун кәлмир.

Буну да гејд етмәмәк олмаз ки, дурғу ишарәләри билаваситә синтаксислә бағлы олур. Мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда, һаггында бәһс етдијимиз гајданын морфоложи категоријаларла (исим, сифәт вә сај) әлагәләндирилмәсини дә дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Буна көрәдир ки, «Мүбтәдадан сонра исим, сифәт вә ја сај кәләндә...» ифадәси ғәрибә сәсләнир.

Чүмлә үзвү һара, нитг һиссәси һара... Бунларын арасындакы «сазиш» дурғу ишарәси гајдасы үчүн әсас ола биләрми?

Бураја гәдәр дејиләнләри нәзәрә алараг, орта мәктәбин програм вә дәрсликләриндә «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси гајдасыны ашағыдакы шәкилдә формалашдырмаг даһа дүзкүн вә даһа мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир:

«О», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра адәтән веркүл ишарәси гојулур. Әлбәттә, бурада «адәтән» сөзү мүәјјән мә'на кәсб едир; белә ки, һәмин мүбтәдалардан сонра садә вә дүзәлтмә фе'лләрлә ифадә олунан хәбәр кәлдикдә веркүлә еһтијач дујулмур. Мәсәлән, «О јазырды ки, мусиги дә дил кими бир шејдир» (М. Ибраһимов), «О олмасын, бу олсун» вә с. кими чүмләләрдә «о» вә «бу»-нун тә'јинлә гарышдырылмасы еһтималы сыфыра бәрабәрдир. Демәк, бу истисналыг гајданын гејд етдијимиз шәкилдә мәнимсәнилмәсини гәтијјән чәтинләшдирмир. Сон үч илдә мәктәбләримиздә апарылмыш күтләви експериментләрин нәтичәләри буну ачыг-ајдын тәсдиг етмишдир. Чәтинлик јалныз бундадыр ки, әввәлки гајданын тә'сириндән һәлә там «хилас олмајан» мүәллим вә шакирдләр јени гајдаја бә'зән «еһтијат» вә «шүбһә» илә јанашмагда давам едирләр. Әслиндә бу да сәбәбсиз дејил; али мәктәбләрә гәбул имтаһанларында бә'зән мәсәләјә субјектив мөвгедән јанашылмасы онларын әл-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

голуну бағлајыр. Ахы имтаһан гәбул едән мүәллимләрин бә'зиләри орта мәктәбин програм вә дәрсликләриндә һәмин гајда илә әлагәдар апарылмыш дәјишикликдән ја хәбәрсиздирләр, ја да бундан гәсдән бир бәһанә кими истифадә едирләр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нда хүсуси көстәриш верилмишдир: «о», «бу» әвәзликләри мүбтәда вәзифәсиндә ишләнәркән онлардан сонра исим, сифәт вә сајдан башга, дикәр нитг һиссәләри кәлдикдә һәмин мүбтәдаларын веркүллә фәргләндирилиб-фәргләндирилмәмәси јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алынмамалыдыр.

Дејә биләрләр ки, көстәрилән гајдаја истинад етмәкдә мәкәр Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшр етдирдији «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» китабы әсас сәнәд дејилми? Һәмин китабын практик дәјәринә сөз ола билмәз. Лакин о, һеч дә рәсми сәнәд дејил.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилинин дурғу ишарәләри гајдалары индијәдәк рәсмиләшдирилмәмишдир. Мөвчуд гајдаларын чоху, әслиндә, илк олараг орта мәктәб дәрсликләриндә өз әксини тапыб үмумхалг е'тибарыны газанмыш, үмумиләшмиш вә јазы тәчрүбәсиндә мөһкәмләнмишдир. Күман етмәк олар ки, адыны чәкдијимиз китабын јени нәшриндә «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасына да јенидән бахылачаг, онун елми чәһәтдән дүзкүн формалашдырылмасынын вачиблији нәзәрә алыначаг.

Хүсуси олараг гејд етмәји лазым билирик ки, әввәлки гајдаја риајәт етмәкдә онун јалныз грамматик маһијјәтини әсас тутмаг лазым кәлирди. Бу исә билијин вәрдишә чеврилмәсинә әнкәл төрәдән башлыча манеә кими өзүнү көстәрирди. Јени гајда һәмин дил һадисәсинин грамматик маһијјәти илә јанашы, **фонетик** маһијјәтини дә әсас тутмаға имкан вердији үчүн даһа асан мәнимсәнилир вә билијин вәрдишә чеврилмәсини интенсивләшдирмәји тә'мин едир. Гајданын фонетик маһијјәти дедикдә нә баша дүшүлмәлидир? Мүбтәда вә тә'јин вәзифәләриндә ишләнән «о», «бу» әвәзликләринин тәләффүздә интонасија бахымындан фәргләнмәсини. Ајырд етмәк чәтин дејил ки, һәмин әвәзликләр чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә ишләнәркән вурғу—синтагм вурғусу гәбул едир, јә'ни бир гәдәр гүввәтли тонда сәсләнир, мүбтәда олдугда исә вурғусуз тәләффүз олунур вә чох заман өзүндән сонра гыса пауза һисс етдирир. Бу тәләффүз—интонасија әламәтләринә көрә «о», «бу» әвәзликләринин чүмләдә мүбтәда, јохса тә'јин олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк практик чәһәтдән даһа асан, даһа әлверишлидир. Устад мүәллимләр, әкәр тә'бири чаизсә, кәләфин учуну мәһз бу параметрләрдә тапмагла һәмин дурғу ишарәси гајдасыны (јени гајданы) шакирдләрә чох асанлыгла мәнимсәдә билирләр.

Демәк, һаггында бәһс етдијимиз гајда илә әлагәдар илләрдән бәри мүәллим вә шакирдләримизи даима нараһат едән «проблем» Азәрбајчан дилиндән јени програмда өзүнүн даһа оптимал һәллини тапа билмишдир.

Сөз бирләшмәләри тәдрисинин лингвистик әсасларына даир

Вагиф ГУРБАНОВ
педагожи елмләр намизәди

Програм мүәллимләрә чатдырыландан бу күнәдәк онун лингвистик вә дидактик әсасларына даир мәчмуәдә методист алимләрин ондан артыг мәгаләси дәрч едилмишдир. Бу јазыларда програмдакы јениликләр шәрһ олунмуш, дилин бир сыра бөлмәләринин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк мәгсәдилә мүәллимләрә гијмәтли төвсијәләр верилмишдир. Бу чәһәтдән проф. Ә. Әфәндизадәнин «Азәрбајчан дилиндән програмдакы бә'зи јениликләр һаггында» (1986-чы ил, № 2), досент Ә. Әһмәдовун «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсинин тә'лими һаггында гејдләр» (1986, №2) вә «Үслубијјат илә әлагәдар ишләрин елми-методик әсасларына даир» (1987, № 3), досент Ә. Рәһимованын «Нитг мәдәнијјәти вә үслуби нормалар» (1988, № 1), проф. Б. Әһмәдовун «Фе'л тәдрисинин бә'зи лингвистик мәсәләләри» (1988, № 4) адлы мәгаләләрини нүмунә көстәрмәк олар.

Бүтүн бунлар програмын лингвистик вә дидактик әсасларыны, шүбһәсиз ки, гисмән әһатә едир. Ајры-ајры бөлмә вә мөвзуларын да бу бахымдан ишләнилмәси вә тәдгигинә еһтијач дујулур. Биз бу мәгаләдә «Синтаксис вә дурғу ишарәләри» бөлмәсинин тәркиб һиссәсинә дахил олан «Чүмләдә сөзләрин әлагәси вә сөз бирләшмәси» јарымбөлмәсинин лингвистик вә дидактик әсасларындан бир гәдәр әтрафлы бәһс етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Мә'лум олдуғу үзрә, синтаксисдән систематик курс VIII вә IX синифләрдә өјрәдилир. Програмда бу курс үзрә мөвзуларын сечилмәси вә ардычыллығына бир сыра дүзәлишләр верилмишдир. Бунлар һансылардыр?

Биринчиси. Әввәлки програмда синтактик әлагәләрин типләри өз сырасына көрә бир гәдәр арха планда верилмишди. Һалбуки «әлагәләр» синтаксисин әлифбасыдыр. Мәһз буна көрә дә мөвчуд програмда сөзләр арасында синтактик әлагәләр өн плана чәкилмишдир. Әслиндә бурада елә бир гејри-адилик јохдур, көһнә дәрсликләрдә дә белә олмушдур. Әкәр һәмин дәрсликләрә нәзәр салсаг, ачыг-ајдын көрә биләрик ки, 15—20 ил әввәл синтаксис тә'лими «әлагәләр»дән башланарды. Лакин иш бурасындадыр ки, мәсәләнин нәзәри-практик әһәмијјәти сонралар дүзкүн гијмәтләндирилмәмишдир. Нәтичәдә VII—VIII синифләр үчүн мөвчуд «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә «Бирләшмә вә чүмләләрдә сөзләрин әлагәси» мөвзусу 1-чи дејил, 11-чи мөвзу кими јер тутмушдур.

Мә'лумдур ки, бирләшмә вә чүмләләрдә сөзләрин әлагәсинә аид биликләрдән әввәл, сөз бирләшмәси вә чүмләнин грамматик хүсусијјәтләри өјрәдилир; бу заман шакирдләрин тәрәфләр арасында табелилик вә табесизлијә даир мүәјјән мә'луматы олур. Һалбуки 11-чи мөвзуда бу мәсәләләр санки јени мәсәлә кими шәрһ едилмәли олур. Фикир верәк: «Табелилик әлагәси илә бағланан сөзләрдә тәрәфләрдән бири мүтләг дикәриндән асылы олур. Белә бирләшмәләрдә тәрәфләрдән бири әсас, дикәри асылы тәрәф адланыр. Асылы тәрәф әсас тәрәфә табе олур» (сәһ. 33). Һалбуки бу мөвзу бешинчи мөвзунун јериндә верилсәјди, 60 нөмрәли чалышманын нүмунәләри үзәриндә табелилик вә табесизлик анлајышларынын (бунун ардынча исә јанашма вә узлашманын) дәрк едилмәси асанлашарды. Ејни заманда бүтүн бунлар сөз бирләшмәси вә чүмләнин компонентләри арасындакы табе вә табеедичилик (асылы вә әсас) әлагәсинин шәрһи үчүн әсаслы зәмин јарадарды.

Икинчиси. Програмда сөз бирләшмәләринә аид биликләрин мәзмуну белә мүәјјәнләшдирилир: «Сөз бирләшмәләри; онларын сөздән фәрги, онларда әсас вә асылы тәрәф, тәрәфләрин нитг һиссәләринә көрә ифадә формалары, исми вә фе'ли бирләшмәләр һаггында анлајыш. Исми бирләшмә-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ләрин әсас нөвләри: биринчи нөв исми бирләшмәләр, икинчи нөв исми бирләшмәләр, үчүнчү нөв исми бирләшмәләр, фе'ли бирләшмәләр. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр бирләшмәләри».

Мүәллимләр сорушурлар: сөз бирләшмәләринин тәснифатындакы бу чүр дәјишиклик едилмәси һансы елми-методик мүлаһизәләрлә әлагәдардыр? Нә үчүн тә'јини сөз бирләшмәләринин нөвләри сөз бирләшмәләринин нөвләри кими тәгдим олунур? Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин ады нәјә көрә чәкилмир? Нә үчүн «исми бирләшмәләр», «фе'ли бирләшмәләр» дејирик, лакин «сифәт бирләшмәси», «сај бирләшмәси», «әвәзлик бирләшмәси» демирик? Биринчи нөв исми бирләшмәләрин бә'зән синтактик бүтөвлүк тәшкил етмәси нә илә әлагәдардыр?

Һәмин суаллара чаваб вермәк үчүн һәр шејдән әввәл, гејд етмәлијик ки, дилчилик әдәбијјатында сөз бирләшмәләри, кениш вә дар контекстдә көтүрүлмәсиндән асылы олараг, мүхтәлиф аспектләрдән тәсниф олунур. Бүтүн бунлары билмәк орта мәктәб мүәллимләри үчүн чох вачибдир.

Орта мәктәбдә дилчилијин мүәјјән бир консепсијасына истинад едилир; елә консепсијасына ки, о, дидактик тәләбләрә дә мүсбәт чаваб версин.

Сөз бирләшмәләри чох кениш, тә'јини сөз бирләшмәләри исә нисбәтән дар анлајышдыр. Сөз бирләшмәләринин өзү дә мүәјјән мә'нада нисбәтән дар анлајышдыр; белә ки, «бирләшмә» ады алтында һәрф бирләшмәләри, сәс бирләшмәләри, һеча бирләшмәләри, сөз бирләшмәләри, чүмлә бирләшмәләри вә с. дә баша дүшүлә биләр.

Сөз бирләшмәләриндән кениш контекстдә данышанда дејилир: сөз бирләшмәләриндә ики сөз мә'на вә формача ујғунлашыб мүвафиг әшјаларын адыны ифадә едир; онларын тәснифини верәндә тәрәфләрин ајры-ајрылыгда лексик мә'на билдириб-билдирмәмәси әсас тутулур. Белә ки, әкәр тәрәфләр тәкликдә өз мүстәгил лексик мә'насыны сахлаја билирсә» сәрбәст бирләшмәләр; сахлаја билмирсә, сабит бирләшмәләр адланыр. Мә'лум олдуғу кими, сәрбәст бирләшмәләр синтаксисин, сабит бирләшмәләр исә лексиканын ваһидидир.

Һәм сабит, һәм дә сәрбәст бирләшмәләр тәрәфләрин ифадә васитәсинә көрә исми вә фе'ли бирләшмәләр олмагла ики јерә бөлүнүр. Лакин фәрг бурасындадыр ки, сәрбәст бирләшмәләрдә тәрәфләр арасындакы табе вә табеедичиликдән (әсас вә асылы тәрәфләр) данышылдығы һалда, сабит бирләшмәләрдә бундан сөһбәт кетмир.

Орта мәктәбдә сөз бирләшмәләри дејәндә, сәрбәст бирләшмәләр нәзәрдә тутулур. Онлар да тәрәфләрин ифадә васитәсинә, јахуд тәрәфләр арасындакы мә'на вә грамматик әламәтләрә көрә исми бирләшмәләр, фе'ли бирләшмәләр, гошма бирләшмәләри, зәрф бирләшмәләри адланыр. Әлбәттә, бунларын һамысыны нәзәри вә практик чәһәтдән шакирдләрә мәнимсәтмәк имкан харичиндәдир. Орта мәктәбдә һәр бир синтактик норманы бүтүн тәфәррүаты илә изаһ етмәјә еһтијач да дујулмур. Һәр шејдә сәбәб-нәтичә әлагәси ахтармаг «тә'лим просесиндән даһа чох дәрнәк вә факултатив мәшғәләләрин вәзифәсинә дахилдир. Мә'лум олдуғу кими, програмын тәләбинә әсасән сөз бирләшмәләринин нитгдә ән чох ишләнән типләри сечилиб нәзәри вә практик чәһәтдән өјрәдилир, дикәр типләрлә шакирдләр јалныз практик таныш олурлар.

Диференсиал тә'лимә көрә програмда мүтләг мәнимсәнилмәли олан исми вә фе'ли бирләшмәләрә даир бачарыгларын һәчми көстәрилмишдир. Танышлыг мәгсәди дашыјан типләрә тәктәрәфли бирләшмәләр, биринчи нөвә охшајыб, лакин ондан фәргләнән исми бирләшмә типләри вә с. аиддир.

Јени програмда апарылмыш дәјишикликлә әлагәдар гаршыја суаллар чыхмасы һәм дә онунла әлагәдардыр ки, исми бирләшмәләр даһа кениш анлајышдыр. Бураја **сәсдән ити, әлләри мазутлу, сәһнәдә ишыг, мешәдә һадисә, даш ев, ағ күл, чәтин мөвзу; кәнд јолу, ушаг рәсми, китабын чилди, алманын гырмызысы** вә с. дахилдир. Көстәрилән бирләшмәләрин бир гисми, нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, тә'јин сөз бирләшмәләри дејил. Лакин онлар исми бирләшмәләрә дахилдир. Исми бирләшмәләрин бир гисми мүрәккәб адлар кими диференсиаллашараг хүсуси мөвзу кими өјрәнилир.

Демәли, сөз бирләшмәләри тә'јини сөз бирләшмәсинә нисбәтән кениш әһатә даирәсинә маликдир. Буна көрәдир ки, тә'јини сөз бирләшмәләри адыны дашыјан бирләшмәләр орта мәктәбдә, садәчә, сөз бирләшмәләри ады алтында өјрәнилир. Дүздүр, мүәллимләрин әксәријјәти (хүсусән јашлы нәсил) тә'јини сөз бирләшмәләри терминини ишләтмәјә даһа чох алышмышдыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу ифадә онлар үчүн асан көрүнсә дә, шакирдләр үчүн о гәдәр дә анлашыглы көрүнмүр. Белә ки, шакирдләр бирләшмәнин тәрәфләри арасындакы грамматик тә'јинедичилик әлагәси илә, чүмлә үзвү кими тә'јини гарышыг салырлар. Чох заман да гаршыја белә бир суал чыхыр: инди ки икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин табе тәрәфи чүмлә үзвү олмур, даһа бунун нәји тә'јини сөз бирләшмәсидир?

Икинчи бир сәбәби дә нәзәрә алмамаг олмаз; бу да ондан ибарәтдир ки, шакирдләр сөз бирләшмәләрини рус дили васитәсилә дә өјрәнирләр. Рус дилиндә дә сөз бирләшмәләринин исми вә фе'ли типләри өјрәдилир. Белә олдугда тә'лимдә мөвге ејнилијиндән (транспозисијадан) даһа чох фајдаланмаг олар, нәинки экс-тә'сир едән вәрдишин тә'сириндән (јә'ни мәнфи интерференсијадан).

Бүтүн бунлара көрә програмда сөз бирләшмәләринин исми вә фе'ли бирләшмәләр ады алтында тәгдим едилмәси (рус дили дәрсликләриндә олдуғу кими) даһа мәгсәдәујғундур.

Орта мәктәбин синтаксис курсунда фе'ли бирләшмәләрин фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр бирләшмәләринә јахуд тәркибләринә; исми бирләшмәләрин биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрә мүнасибәти принсип е'тибарилә ејнидир; белә ки, фе'ли бирләшмәләр «тәркибләрә», исми бирләшмәләр исә биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрә нисбәтән даһа үмумидир.

Мә'лум олдуғу үзрә тәркиб әмәлә кәтирмәк фе'ли бирләшмәләрин синтактик хүсусијјәтләринә дахилдир. Фе'ли бирләшмәләрин (ики сөзлү бирләшмәләрин) бә'зиләри, чүмлә дахилиндә олмаса да, сөзләр кими, әшја вә һадисәләри адландырмаг васитәсидир (**кәндә көчмәк, шәһәрә кәлмәк, Бакыја кәлән, мәктубу јазан, ары сахлајан** вә с.).

Беләликлә, програмда фе'ли бирләшмәләр ады алтында әввәлчә ики сөздән ибарәт бирләшмәләрин өјрәдилмәси, сонра исә онларын «кенишләнмәси» хүсусијјәтини (үчүнчү нөв исми бирләшмәләрдә олдуғу кими) өјрәтмәк нәзәрдә тутулмушдур ки, бу да сөз бирләшмәләринин тәснифинә вә тәдрисинә ејни чүр принсипдән јанашмаг тәләбиндән ирәли кәлмишдир. Белә бир принсип дилчилик әдәбијјатында да әсас тутулур.

Ајры-ајры көтүрдүкдә дилимиздә **һамыдан јарашыглы, гардан сојуг, бөјүкдән кичик, торпағы бәрәкәтли** вә с. кими бирләшмәләр сифәт бирләшмәси; **ондан аз, бешдән чох** сај бирләшмәси, **мәним өзүм, адамлардан һәр бири** әвәзлик бирләшмәси олса да, һәр һалда исми бирләшмәдир; чүнки сифәт, сај, әвәзлик адлара, јә'ни исим групуна дахил олан нитг һиссәләридир. Бу мә'нада сифәт бирләшмәси, сај бирләшмәси, әвәзлик бирләшмәси ифадәләрини ишләтмәјә еһтијач галмыр; бунларын һамысыны исми бирләшмәләр әһатә едир.

Бә'зиләри биринчи нөв исми бирләшмәләрин һәм синтактик бүтөвлүк тәшкил етмәси, һәм дә етмәмәси һалларыны һәмин нөв үчүн зиддијјәтли хүсусијјәт һесаб едир, буна көрә дә онун икинчи вә үчүнчү нөвлә бир тәснифатда дурмадығыны сөјләјирләр.

Чүмләдә биринчи нөв исми бирләшмәләрин елә типләринә раст кәлирик ки, онлар һәгигәтән, синтактик бүтөвлүк әмәлә кәтирир. Бу бахымдан белә типләр икинчи вә үчүнчү нөвлә бир чәркәдә дурур. Мәсәлән, «Бу ики шаирин меһрибан достлуғу Азәрбајчан вә рус халгларынын гардашлығына парлаг нүмунәдир» чүмләсиндә **нүмунәдир** сөзүнү хәбәр, **шаирин достлуғу** бирләшмәсини мүбтәда һесаб етсәк, бу заман вердијимиз суал чүмләдә ифадә олунан фикрин мәнтигиндән чыхмаз. Мәнтиги аспектә көрә һәмин чүмләнин грамматик әсасы белә мүәјјәнләшдирилмәлидир: **бу ики шаирин достлуғу нүмунәдир**. Бурадан мә'лум олур ки, **бу ики** вә **ики шаирин** бирләшмәләринин компонентләри арасындакы јанашма әлагәси зәифләјиб бир мә'на әтрафында бирләшмишдир.

Демәк, сөз бирләшмәләринин тәрәф-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ләринә чүмлә үзвүнүн суалыны верәндә чүмләнин (фикрин) мәнтигинә әсасланмаг лазымдыр; формал чәһәтә алудә олмаг дүзкүн дејил.

Биринчи нөв исми бирләшмәләрин тәрәфләри арасындакы әлагә икинчи вә үчүнчү нөвә нисбәтән сабит дејил; онларын (биринчи нөвүн) нитгдә чохишләк типләри заман анлајышы билдирәндә даһа чох синтактик бүтөвлүк тәшкил едир. Буна көрә дә нәзәрә алмаг лазым кәлир ки, биринчи тәрәфи, мәсәлән, **о, бу, һәмин, башга** вә с. бу кими сөзләрлә, икинчи тәрәфи **күн, вахт, заман** сөзләри илә ифадә олундугда belә бирләшмәләр синтактик бүтөвлүк тәшкил едир.

Јери кәлмишкән бир мүһүм мәсәләјә дә өз мүнасибәтимизи билдирмәк истәјирик. Проф. Б. Әһмәдов мәчмуәмизин 1988-чи илин 4-чү нөмрәсиндә «Фе'л тәдрисинин бә'зи лингвистик мәсәләләри» мөвзусунда дәрч етдирдији мәгаләсиндә сөз бирләшмәләри илә билаваситә бағлы олан бир мүһүм мәсәләјә дә тохунмушдур. Мүәллиф гејд едир ки, мөвчуд програм вә дәрсликләрдә бир сыра лингвистик долашыглыгларын олмасы мүәллимләри чәтин суаллар гаршысында гојур. Буну нәзәрә алараг о јазыр: «фе'ли бирләшмә» анлајышыны сөз бирләшмәси сырасындан чыхармалы вә сөз бирләшмәләрини ашағыдакы кими тәсниф етмәли: исми бирләшмәләр, мәсдәр бирләшмәләри, фе'ли сифәт бирләшмәләри, фе'ли бағлама бирләшмәләри».

Даһа сонра алим јазыр: «Орта мәктәб синтаксисиндә бу чүр зидд фикирләр чохдур. Орада (јә'ни дәрсликдә— **В. Г.**) охујуруг: әсас тәрәфи фе'лләрдән (јә'ни фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр) ибарәт олан бирләшмәләрә фе'ли бирләшмәләр дејилир (сәһ. 25). Јахуд үчүнчү нөв исми бирләшмәләр бүтүн әсас нитг һиссәләри илә ифадә олуна биләр: мәсәлән, Әһмәдин охумағы? (сәһ. 22). Зиддијјәт көз габағындадыр. Бир тәрәфдән «Әһмәдин охумағы» фе'ли бирләшмә кими изаһ олунур (дикәр тәрәфдән исә исми бирләшмә ады илә тәгдим едилир. Мүәллим бундан нә баша дүшсүн?».

Профессорун нәзәри һөкмләри, һәр шејдән әввәл онун [illegible] филоло- педагоглуғундан хәбәр верир. Тәсадүфи дејил ки, Б. Әһмәдов дилчи вә педагог алимләр, о чүмләдән орта мәктәб мүәллимләри тәрәфиндән орижинал мүлаһизәләринә көрә севилир.Онун тә'лимин принсипләри илә бағлы мүлаһизәләри совет дидактларынын диггәтини чохдан өзүнә чәлб етмишдир. Лакин мүәллифин бу мәгаләдә «фе'ли бирләшмә» анлајышы сөз бирләшмәси сырасындан чыхарылмалы» һөкмү илә разылашмаг, бизчә, чәтиндир. Она көрә ки, әввәлән, орта мәктәб дәрслијиндә мәсәлә дилчилик әдәбијјатында олдуғу кими гәбул едилмишдир. Икинчиси, апарычы тәрәфи фе'ллә ифадә олунан бирләшмәләр фе'ли бирләшмәләрдир вә булар сөз бирләшмәләринин нөвләриндән бирдир. Буна һеч бир дилдә вә јахуд дилин методикасында е'тираз едилмир. Е'тираз етмәјә һеч еһтијач да јохдур.

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу методик чәһәтдән дә әлверишлидир. Белә ки, фе'ли бирләшмәләр, онларын чүмләдәки јери, ролу вә вәзифәләри үмумидән хүсусијә принсипи әсасында (бир-бири илә мүгајисәли сурәтдә) өјрәдилмәлидир, ахырда исә хүсуси һаллар әсасында нәтичәләр интеграсија едилмәлидир.

«Әһмәдин охумағы» бирләшмәсинин ики чүр тәгдим едилмәсинә кәлдикдә исә бу бирләшмәнин мәсдәр бирләшмәси һесаб олунмасына әсас јохдур; дүздүр, факт өзү, зиддијјәт доғурур. Лакин әкәр «Әһмәдин охумағы»на «Әһмәдин охумасы» кими јанашсаг— бу чүр нүмунәләр дилимиздә аз дејил; мәсәлән, «гушун учмағы (учмасы)». «илдырымын чахмағы (чахмасы)», «күнүн батмағы (батмасы)», «һаванын гаралмағы (гаралмасы)» вә с.— демәлијик ки, бирләшмәнин апарычы тәрәфинин исимләшдији көз габағындадыр. Мә'лумдур ки, конверсија һадисәси сөз бирләшмәләриндә даһа чох мүшаһидә олунур. Мәсәлән, «јахшы јолдаш» бирләшмәсиндә табе тәрәф асылы олдуғу тәрәфә мүнасибәтдә сифәт кими чыхыш едирсә, «јахшы данышмаг»да һәмин тәрәф (јахшы) асылы олдуғу тәрәфә мүнасибәтдә зәрф кими чыхыш едир. Ејни мүнасибәти, јә'ни конверсијасы табедичи тәрәфләрә дә (јолдаш, данышмаг) шамил едә биләрик. Белә ки, табеедичи тәрәф исмә мәхсус ән мүһүм әламәтләри гәбул едибсә (мәсәлән, алманын гырмызысы, шакирдин охумағы вә с.), демәли, бирләшмә—исми бирләшмәдир, чүнки табеедичи сөз исимләшмишдир...

Башга сөзлә демиш олсаг, «Әһмәдин охумағы» бирләшмәси моделинә— структуруна көрә исми бирләшмәләрә мәхсусдур; нитг материалына көрә көстәрилән тәрәфләрин һәр икиси исимләшиб. Табеедичи тәрәфләрин јијәлик һалда мөһкәм табелилик әлагәсиндә олмасы да, көстәрир ки, белә бирләшмәләрә мәсдәр бирләшмәси дејә билмәрик.

●

Әдәби әсәрләрин өјрәдилмәсиндә тәһлил принсипләринин нәзәрә алынмасы һаггында

Новруз ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр намизәди

Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсиндә тәһлилин мүһүм ролу вардыр. Дәрсин бу мәрһәләсини мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн әввәлки мәрһәләләрин ишини дәгигләшдирмәк, тәһлилин мәзмун вә ардычыллығыны мүәјјәнләшдирмәк, ән башлычасы онун принсипләринә бәдии әсәр вә фәал һәјат мөвгеји бахымындан дүзкүн риајәт етмәк лазымдыр. Һәр бир мүәллим әсәрин тәһлилинә һазырлыг апараркән просеси өзү үчүн ајдынлашдырмаса, һәр бир принсипи нечә тәтбиг едәјәчәјини вә ја онларын комплекс һалында вәһдәтини көрмәсә ишләри мәгсәдәмүвафиг планлашдыра билмәз.

Һәр һансы бир әсәрин тәһлил мәгсәди, бәдии әсәрин тамлыгда өјрәдилмәси олса да, тәһлил характерләри бир-биринә бәнзәмир вә бәнзәмәмәлидир. Бу, бир тәрәфдән мөвзуларын (һәтта мөвзулар ејни олса да), әсәрләрин идејасынын мүхтәлиф олмасы, јазычы үслубунун өзүнәмәхсуслуғу, жанр хүсусијјәтләринин рәнкарәнклији вә с. бәдии-нәзәри мәсәләләрлә, дикәр тәрәфдән, әмәк, әхлаг, естетик вә с. тәрбијә проблемләри илә бағлыдыр. Мәһз буна көрә дә һәр һансы бир әсәрин өјрәдилмәси онун мөвзусу, материалы, дили, образлар системинин вә с. вәһдәтини тәләб едир.

Шакирдләрин сөз сәнәтилә, онун әһатә етдији мәсәләләрлә гаршылашдырылмасында мүһүм бир мәгсәд дә излӘнилмәлидир. Бу да әсәрин нечә ишләнилдијини көрмәјә имкан верән бәдии мүнасибәтини тәдричән инкишаф етдирмәкдир. Демәли, тәһлил просеси ајры-ајры әдәби әсәрләрин садәчә өјрәдилмәсилә кифајәтләнмәмәлидир. О һәм дә шакирдләрин әдәби-нәзәри биликләрини артырмалы, дәринләшдирмәли, системә салмалы вә халгымызын бәдии-мә'нәви сәрвәтини мүстәгил өјрәнмәкдә онларда бачарыг вә вәрдишләр јаратмалыдыр. Башга сөзлә, әдәби әсәрләрин тәһлилинә бәдии зөвг тәрбијәси бахымындан јанашылмалыдыр. Анчаг бу јолла сөз сәнәтиндә тәчәссүмүнү тапан вә естетик проблемләрин әсасыны тәшкил едән, онларын дујулмасы, гавранылмасы вә гијмәтләндирилмәсинә көмәк едән бәдии зөвг кејфијјәти шакирдләрдә тәдричән формалашдырыла биләр.

Лакин бу вачиб мәсәләдә тәһлилин дүзкүн апарылмасынын фајдасыны нәзәрә алмајараг мөвчуд мәктәб тәчрүбәсиндә әдәби әсәрләрин тәһлилинин сијаси-мәфкурәви вә бәдии тәһлил кими ики һиссәјә бөлүндүјүнә бир чох һалларда раст кәлмәк олур. Һалбуки тәчрүбәдә белә бөлкү өзүнә һагг газандырмыр. Чүнки әсәрин форма вә мәзмуну вәһдәт тәшкил етдији кими бәдии тәһлилдә дә бу вәһдәтә әмәл едилмәлидир. Тарихи шәраит, ичтимаи проблемләр, јазычынын дүнјакөрүшү. ичтимаи мүбаризәдә мөвгеји, баш гәһрәманлар вә с. кими тәһлил компонентләринә истинад едәркән, әсәрин бәдии дәјәри, мәзмуну һаггында даһа кениш тәсәввүр верән компонентләр нәзәрә алынмалыдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, әдәби әсәрин вә онун әкс етдирдији һәјатын дә-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

риндəн өјрəдилмəсиндə тəhлил принсиплəринин дə хүсуси ролу вардыр Бу истигамəтдə бə'зи мəсəлəлəри ајдынлашдырмаға чалышачағыг.

Тəhлилин əсас принсиплəри мəгсəддəн асылы олараг əсəрлəри објектив гијмəтлəндирмəкдə башлыча ме'јардыр. Бу, ејни заманда бəдии зөвгүн формалашмасына да əсаслы зəмин јарадыр. Тəhлилин мəhз бу вачиб мəзијјəтини нəзəрə алараг ики мəсəлəјə хүсуси диггəт јетирилмəлидир:

Биринчиси, тəhлилин əсас принсиплəрилə əсəрлəрə диггəтлə, објектив јанашмаг, икинчиси, бу тəлəблəр бахымындан проблемлəрин нечə верилдијини бүтөвлүкдə əсəрлəрин нечə ишлəнилдијини мүəјјəнлəшдирмəкдир.

Мүшаhидəлəримиз көстəрир ки, мəктəблəрдə бу вачиб мəсəлəлəрə мүхтəлиф мүнасибəтлəр вардыр. Мүəллимлəрин бир гисми əсəрлəрин тəhлилиндə тарихилијин, хəлгилијин вə с. принсиплəрин садəчə адыны чəкир, фактлара əсасланмадан үмуми аспектдə əhəмијјəтини гејд едир, бир чохлары əсəрдə нəдə, hансы мəсəлəлəрдə вə нечə өз əксини тапдығыны нəинки ајдынлашдырмыр, hеч јада салмыр. Бə'зи мүəллимлəр исə принсиплəрин əсəрин идеја мəзмунунда образларын характериндə, hадисəлəрə мүнасибəтиндə вə с. ифадə едилдијини изаh едирлəр. Бу истигамəтдə мəктəблəрин бириндə əдəби əсəрлəрин тəhлили тəчрүбəсинə аид бə'зи мүвафиг фактлара нəзəринизи чəлб едəк. Мүəллим С. Вурғунун «26-лар» поемасында тарихилији, хəлгилији ајдынлашдырмаг мəгсəдилə тəhлилə истигамəт характерли киришлə башлајыр. Һəр hансы бир əсəрдə халгын тарихи-ичтимаи шəраитини ачмадан əсəрин идејасыны бу күнүн тəлəби бахымындан дүзкүн гијмəтлəндирмəјин мүмкүн олмадығыны көстəрир. Сонра «26-лар» поемасыны тəhлил едир. Бу просесдə вəтəндаш мүhарибəси дөврүндəки həрчмəрчлији чанлы шəкилдə əкс етдирəн hадисə вə епизодик лөвhəлəри 26 Бакы комиссарларынын күллəлəнмəсилə үзви сурəтдə бағлајыр. Јери кəлмишкəн, бəдии вə тə'сирли формада верилəн əсəрдəн нүмунəлəр кəтирир. Дөврүн характерик чəhəтлəрини, милли адəт вə ə'нəнəлəрини тарихи фактлар əсасында шəрh едир. Халгын азадлығы [illegible]рунда мү[illegible]ризə апаран 26 ко[illegible]м фəдаисинин өлмəз гəhрəманлығы вə унудулмаз тарихи hаггында шакирдлəрдə кениш тəсəввүр јарадыр. Јахуд «Зəнчинин арзулары» поемасыны тəдрис едəркəн кəнч рəссамын образында, онун талејилə бағлы шаирин вердији риҹ'əтлəрдə үмумилəшдирилмиш арзулары азадлыг идејаларыны јашадан вə мүбаризəјə сəфəрбəр едəн хəлгилик руhуну шакирдлəрə ашылајыр вə мүбаризəнин həјатилији зəрурилијинин дəрк едилмəсинə истигамəт верир.

Бəдии тəhлилдə əдəби əсəрлəрə инчəсəнəт нүмунəси кими јанашылмалы, həр сөзүн ишлəдилдији јер вə мə'на чаларлары шакирдлəрə əтрафлы баша салынмалыдыр. Чүнки бəдии əсəрлəрдə həр бир сөз фикрин тəлəб етдији мə'наны елə ифадə етмəлидир ки, мəhз бурада ону əвəз едəчəк сөзүн дилдə олмадығы гəнаəтинə кəлəсəн. Елə буна көрə дə həјат həгигəтлəринин бəдии формаларда верилмəси həмишə тə'сиредичи вə дүшүндүрүчү олур. В. Г. Белински јазыр ки, бəдии əсəрлəрин башлыча шəртлəриндəн бири, идејанын форма илə, форманын идеја илə аhəнкдар ујғунлуғу онун (əсəрин) јарадылмасы мəгсəдилə үзви сурəтдə бағлылығыдыр.

Мүасир həјатымыздан бəhс едəн həр hансы бир əсəрин форма вə мəзмунуну ачаркəн јазычыларын həјат hадисəлəринə, инсанлара милли вə ичтимаи мөвгедəн јанашдыглары көстəрилмəлидир. Мəсəлəн, Ə. Мəммəдханлынын «Буз hејкəл» hекајəсинин тəhлилиндə мəhз ана образы нүмунəсиндə форма вə мəзмун изаh едилə билəр. Шакирдлəрə баша салынмалыдыр ки, форма вə мəзмуну бир-бириндəн ајырмаг мүмкүн дејилдир. Лакин шəрти олараг бу вəhдəтдə, ананын көрпəсинə олан сонсуз мəhəббəти образын мəзмунуну, јазычынын анаја олан милли мүнасибəти исə образын формасыны тəшкил етдији нəзəрə чатдырылмалыдыр. Башга сөзлə, бу вəhдəтдə өз көрпəсини сəрт əсəн күлəкдəн, шахтадан, алман фашистлəриндəн горујан ананын həр бир аддымында, кечирдији həјəчанларда, ондан үзр истəјирмиш кими сон сөзлəрини үрəк јанғысы илə демəсиндə, тəкчə ону дүшүнмəсиндə, нəhајəт, həјаты баhасына көрпəсини хилас етмəси вə буз hејкəлə дөнмəсиндə ифадə едилир. Бу нүмунəлəрдə шакирдлəр ајры-ајры парчаларда мəзмунун нечə верилдијини көрдүклəри кими, форма елементлəринин, мəзмунун ачылмасына хидмəт етдијини дə өјрəнирлəр. Бу аспектдə вəзифə тəкчə шакирдлəрə мүəјјəн əдəби биликлəр вермəк дејил, həм дə онларда баша дүшəчəклəри сəвијјəдə бəдии мəтнлəрин дахили структуруна нəзəр јетирмəк, ону көрмəк вəрдиши формалашдырмагдыр. Башга сөзлə, бəдиилији дəрк етмəјə јөнəлтмəкдир. Л. И. Тимофејев əдəбијјат нəзəријјəсинин əсас анлајышларынын системи hаггында hаглы олараг көстəрир ки, əдəбијјатын мəктəбдə тə'лими шакирдлəрдə ичтимаи шүурун хүсуси формасы кими əдəбијјат hаггында анлајышлар системини формалашдырыр. Сонра мүəллиф гејд едир ки, бу систем бəдии јарадычылыға истинад етмəлидир. Бəдии јарадычылығын əсасыны исə јазычы тəрəфиндəн јүксəк идејалылыгла јарадылан həјат həгигəти тəшкил **едир.**

Јадда сахламаг лазымдыр ки, бəдии зөвг бəдии гаврајышын дəринлијилə формалашыр. Шакирдлəрин бəдии имканларыны үзə чыхармаг həм дə əсəрлəрə реал, мүəллифин вердији кими објектив мүнасибəт билдирмəк, мүстəгил гијмəт вермəк үчүн шакирдлəрдə бачарыг вə вəрдишлəр јарадылмалыдыр.

Тəhлил просесиндə əдəби əсəрлəрин бəдии сəнəткарлыг хүсусијјəтлəрини нəзəрə алыб əсас принсиплəриндəн чыхыш едəрəк ашағыдакы үмуми принсиплəр дə əсас көтүрүлмəлидир:

1. Əдəби əсəрлəрə əдəбијјатшүнаслыг бахымдан јанашмаг;

а) Јазычы үслубуну нəзəрə алмаг;

б) Нəзəри материаллар үзрə алынан биликлəрə əсасланмаг;

2. Бəдии əсəрлəри həјатла əлагəлəндирмəк;

3. **Нүмунəви əсəрлəрə вə јахшы** ишлəнмиш əдəби парчалара истинад етмəк;

4. Шакирдлəрдə əсəрлəри бүтөвлүкдə гијмəтлəндирмəк билик, бачарыг вə вəрдишлəри јаратмаг.

Бəдии əсəрлəрин тəhлилинə əдəбијјатшүнаслыг бахымындан јанашылмасы бəдии зөвгүн инкишаф етдирилмəсиндə мүhүм мəсəлəлəрдəндир. Шакирдлəр əдəби əсəрлəрə гаршы көзүачыг олмаға, орада həгигəт, тəбиилик, јүксəк идејалылыг ахтармаға сөвг едилирлəр. Мүəллимлəрин көмəјилə əсəрлəрə марксист-ленинчи мөвге лəриндəн гијмəт вермəкдə совет əдəбијјатшүнаслығынын əсасыны тəш кил едəн Ленинин əдəбијјат hаггында фикирлəриндəн, сəнəткарлара мүнаси бəтиндəн тəhлил ишиндə кениш исти фадə етмəји өјрəнирлəр.

Тəhлилин бу принсипи шакирдлəр дə əсəрлəрин мөвзусу, жанры, гурулу шу, идеја-бəдии хүсусијјəтлəри вə с бүтөвлүкдə ајры-ајры əсəрлəр hаг гында фикир демəк, бачарыг вə вəр дишлəринин јарадылмасынын вачиб лијини гаршыја гојур.

Белə тəhлилдə шакирдлəрин фəал лығына диггəт јетирилмəли, онлар ах тарышлара, мүстəгил дүшүнмəјə, мү hакимə јүрүтмəјə вə əсəрлəрдəн дү күн нəтичə чыхармаға јөнəлдилмəли дир. Бу бахымдан јазычынын əдəб үслубу хүсусилə нəзəрə алынмалыдыр Əсəрин бəдии системини тəшкил едə əсас компонентлəри тəhлил едəркə шакирдлəрин диггəти бу вə ја башг јазычынын өзүнəмəхсус үслубун көрмəјə истигамəтлəндирилмəлиди Бу чəhəтдəн ејни мөвзуда јазыла əсəрлəрин, јахуд мүхтəлиф јазычыла рын јаратдығы портретлəр, образла диалоглар, лөвhəлəр, тəбиəт тəсвир лəри вə с. компонентлəрин гаршылаш дырылмасы чох характерикдир. М сəлəн, Бөјүк Вəтəн мүhарибəсинə həс олунмуш М. Раhимин «Ленинград кө лəриндə», Ə. Мəммəдханлынын «Бу hејкəл», Вəтəнə мəhəббəти тəрəннү едəн А. Сəhhəтин «Вəтəн», С. Рүст мин «Азəрбајчана кəлсин», əмəк проб лемини əкс етдирəн Низаминин «Кə пичкəсəн кишинин дастаны», С. Ву ғунун «Муған» əсəрлəриндəки мүгај сə мотивлəри; А. Сəhhəтин «Јај сəh ри», А. Шаигин «Мəктуб јетишмəди əсəрлəриндəки портретлəрин, тəбиə тəсвирлəринин вə с. арасындакы фə ди фəрглəр јазычыларын үслуб хүс сијјəтлəри hаггында мүəјјəн тəсəвв јарадыр вə бəдии идејанын ачылм сында компонентлəрин мүhүм ролун ајдынлашдырылмасы шакирдлəр бəдии мүнасибəтин формалашмасы көмəк едир.

Белəликлə, јазычы үслубунун тə лилдə нəзəрə алынмасы бəдии əсəр гавранылмасына истигамəт верир. Ј зычы үслубунун, башга сөзлə, варл ғын јазычы тəрəфиндəн мəнимсəн мəсини, образларла ифадə етмəк тə

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

зинин дəрк едилмəсини тə'мин етмəк үчүн мүхтəлиф вə еjни мөвзулу əсəрлəр үзрə образ, поетик дил, сүжет, композисиjа вə с. мүгаjисəли тəһлил едилмəли вə jазычынын фəрди сəнəткарлыг хүсусиjjəтлəри аjдынлашдырылмалыдыр. Бунунла jанашы тə'лимин əввəлки мəрһəлəлəриндə нəзəри материаллар һаггында ардычыл газанылан биликлəр дə тəһлил просесиндə тəдричəн нəзəрə алынмалыдыр. Əввəла, нəзəри материалларын тəк бир əсəр үзрə шакирдлəрə өjрəдилмəси һəлə бу материалын там вə əсаслы мəнимсəдилмəси деjилдир. Бу просес əввəлчəдəн алынмыш нəзəри биликлəрин тəкрарланмасыны, там ачылмасыны вə тəтбигини тəлəб едир. Бу, еjни заманда шакирдлəрин ардычыл мөһкəм, нəзəри билик алмасына вə бу саһəдə вəрдишлəр газанмасына, əсəрлəрин өjрəнилмəсиндə һəjат һадисəлəринə истинад етмəсинə, əдəби əсəрлəрин һəjатла əлагəлəндирилмəсинə көмəк едир.

Бəдии тəһлилдə əдəбиjjатын һəjатла əлагəлəндирилмəси принсипинин тəтбиги, һəр шеjдəн əввəл, һəjаты дүзкүн вə долғун əкс етдирəн вə бəдии чəһəтдəн камил əсəрлəрə əсасланмалыдыр. Дикəр тəрəфдəн белə əсəрлəрдə тəсвир едилəн һадисə вə образлар она уjғун олан прототиплəрлə гаршылашдырылмасы зəруридир. Бу ишдə мүəллимин һəjат вə педагожи тəчрүбəси дə мүһүм əһəмиjjəт кəсб едир. Бу мəсəлəдə əввəлчə, əсəрин һəjатла əлагə мотивлəри мүəjjəнлəшдирилмəли, сонра шакирдлəр мүшаһидəjə, фəалиjjəтə сөвг едилмəлидирлəр. Низаминин «Кəрпичкəсəн кишинин дастаны»нда əмəjə вə əмəк адамларына һөрмəт мадди вə мə'нəви сəрвəтин jарадычысына əсл инсани мүнасибəтлə əлагəлəндирилмəлидир. Əмəjин бу маһиjjəтини шакирдлəрə дəрк етдирмəк үчүн əмəк адамларыны мүшаһидəлəри, ата-аналарына, мəктəбə көмəклəри тəшкил олунмалыдыр. Мүшаһидə апардығым бир мəктəбдə мүəллим А. Сəһһəтин «Јаj сəһəри», М. Мүшфигин «Јағыш» ше'рлəринин тəһлилиндə бу чəһəтдəн гаршылашдырма приjомундан бачарыгла истифадə едир. А. Сəһһəтин «Јаj сəһəри»нин мəнимсəдилмəсини тə'мин етмəк үчүн əсəри кəндин jаj мəнзəрəлəри вə кəнд һəjаты илə гаршылашдырыр.

М. Мүшфигин «Јағыш» ше'ринин тəһлилиндə исə иши башга формада тəшкил едир. Əввəлчə, jағышлы бир күнү шакирдлəрин тəсəввүрүндə чанландырмаг, сонра бу тəбиəт һадисəсини вə бунунла əлагəдар əсəрдə верилəн лөвһəлəри шакирдлəрин jахындан көрмəлəринə, онларын мəзмунуну дуjмаларына наил олмаг үчүн ше'ри ифадəли охуjур. Ифадəли оху васитəлəринин көмəjилə нəjин нечə верилдиjини аjдынлашдырмаға дəрсдə шəраит jарадыр, ше'ри шакирдлəрə һиссə-һиссə охутдурур, ифадəли охунун сон вə интонасиjасыны мүəjjəн етмəк истигамəтиндə тəһлил апарыр. Ше'рдəки

«Дөнкəлəрдə дурана бах, гачана бах!
Галдырымда о балача оғлана бах!..»
«Гушлар учур jувасына пырыл-пырыл,
Шырылдаjыр навалчалар шырыл-шырыл...»

лөвһəлəринин нəгли jағышын һəjат үчүн зəрури олдуғуну ифадə едəн

Јағ, еj jағыш.
Узаг, jахын чөллəрə jағ,
Өлкəмизə, еллəрə jағ!»

парчасынын нида интонасиjасы илə вə ади тонда верилдиjини билдирир вə бу тəсвири шакирдлəрə мүшаһидə етдирир. Бунунла jанашы «р» вə «ш» сəслəриндəн усталыгла истифадə едəрəк jағыш һадисəсинин jаратдығы шəраити вə онун аһəнкинə уjғун верилəн реал тəсвири ше'рдəн кəтирилəн фактлар вə jағыш һаггында шакирдлəрин тəсəввүрлəри əсасында аjдынлашдырыр. Бунунла əлагəдар олан «кур дамчылар», «нур дамчылар», «шырыл-шырыл», «пырыл-пырыл», «шараг-шараг» сөзлəри үзəринə дүшəн вурғулары нəзəрлəринə чатдырыр.

Шакирдлəрə баша салыр ки, ифадəли оху заманы чалышсынлар аjры-аjры беjтлəрдə фикрин битмəсилə jаранан фасилəлəр jағышын аһəнкинин, сүр'əтинин позулмасына мане олмасын.

Бу минвалла шакирдлəр «Јағыш» ше'ри үзрə верилəн нүмунəлəрдə деjил, бүтөвлүкдə ше'рин тонуну нида вə нəгли интонасиjаларыны мүəjjəнлəшдирирлəр. Белəликлə, əдəбиjjатын һəjатла əлагəлəндирилмəси принсипинə əсасəн бəдии тəһлил əсəри дə онун əкс етдирдиjи һəjаты да гиjмəтлəндирмəjи тəдричəн шакирдлəрə өjрəдир.

Н. К. Крупскаjа jазыр: «Əсəрлəрин тəһлили реал варлығын тəһлили илə аjрылмаз шəкилдə бағлыдыр,—бу, əдəбиjjат курсунун əн вачиб һиссəсидир. Бəдии əсəрин синифдə чох охунмасы о гəдəр дə вачиб деjил. Əн вачиб одур ки, шакирдлəр бəдии əсəрдəн һəjат анлаjышларыны əхз етсинлəр, һəjатын дəринлиjини, чохтəрəфлилиjини көрмəjи өjрəнсинлəр» (Крупскаjа Н. К. Əдəбиjjатын тəдриси һаггында, педагожи əсəрлəри, 10 чилддə, ПЕА 1959, III, с. 537).

Əсəрлəрин тəһлилинин һəjатла əлагəси шакирдлəри дүшүнмəjə, һəjат һадисəлəринə нүфуз етмəjə, хеjирхаһ һəрəкəтлəрə гаршы һəвəс көстəрмəjə, көзəл һисс вə фикирлəрлə jашамаға тəһрик едир. Əсəрлəрин һəjатла əлагəси бунунла битмир. Јазычынын һəjаты нечə əкс етдирдиjини, бу вə jа дикəр проблеми нечə гоjдуғуну вə һəлл етдиjини көрмəjə вə дуjмаға имкан jарадыр.

Бəдии əсəрин тəһлили просесиндə мүəллимин сечдиjи үсул вə приjомлар мүхтəлиф ола билəр. Лакин əн башлычасы тəдрис мəсəлəлəринə jарадычы jанашмасыдыр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, бүтүн идраки вə тəрбиjəви вəзифəлəрин һəлли шакирдлəрин тə'лим фəаллығы илə бағлыдыр. Тəһлилин методик приjомларынын мəгсəдəуjғунлуғу исə мүəллимдəн чох асылыдыр. О тəтбиг етдиjи приjомларла шакирдлəри бəдии мəтнин дахили гурулушуну көрмəjə истигамəтлəндирмəли, ифадəли охуjа өjрəтмəли, əсəрин бəдиилиjини тəшкил едəн компонентлəрин ролуну тəдричəн мүəjjəнлəшдирмəлəринə jол ачмалыдыр.

Мə'лумдур ки, jахшы əсəр вə jа бəдии парчалар узун мүддəт jадда галыр вə ондан нүмунə кими истифадə едилир. Шакирдлəрин тə'лим-тəрбиjəсиндə, бəдии зөвгүнүн инкишаф етдирилмəсиндə məһз белə əсəрлəрə истинад етмəк даһа фаjдалыдыр.

Јүксəк бəдии əсəр, мəзмунлу парчалар дедикдə тəкчə емосионаллыг деjил, һəм дə jазычынын габагчыл идеjалары нəзəрдə тутулур.

Мүəллимлəр jахшы билмəлидирлəр ки, əдəби əсəрлəрин дəриндəн өjрəнилмəсиндə, һəр шеjдəн əввəл, мəктəблилəрин əгли инкишафына, һисс алəминин зəнкинлəшмəсинə гаjғы көстəрмəлидирлəр. Буна көрə дə бəдии əсəрə гаршы шакирдлəрин мүнасибəтлəринин формалашдырылмасында əдəби биликлəр һаггында верилəн мə'луматларла мəһдудлашмамалы, һəм дə бу биликдəн мүстəгилликлəрини инкишаф етдирмəкдə бир стимул кими истифадə етмəлидирлəр.

Белəликлə, əсəрлəрин тəһлили заманы һаггында бəһс етдиjимиз принсиплəрин тəтбигиндə мəгсəд шакирдлəрдə бир вə jа бир нечə əсəрин тəһлили үзрə садəчə билик, бачарыг вə вəрдишлəр jаратмаг деjил, jени инсанын мүһүм кеjфиjjəтлəриндəн олан jүксəк бəдии зөвгү формалашдырмагдыр.

●

Инсанын харичи көрүнүшүнүн тəсвири үзрə бачарыгларын формалашдырылмасына даир

Фəррух ҺƏСƏНОВ
педагожи елмлəр намизəди, Азəрбаjчан ММТИ-нин баш мүəллими

Азəрбаjчан дилиндəн тəкмиллəшдирилмиш програмын тəлəбинə əсасəн V (VI) синифдə шакирдлəрə инсанын харичи көрүнүшүнү тəсвир етмəк бачарыглары ашыланмасына мүəjjəн jер верилмишдир. Бунун практик əһəмиjjəти бөjүкдүр: шакирдлəрдə мүшаһидəчилик габилиjjəтини, əдəбиjjат фəнни илə əлагəдар «портрет» jаратмаг габилиjjəтлəрини инкишаф етдирир.

Мүшаһидəлəр көстəрир ки, инсанын харичи көрүнүшүнүн тəсвири үзрə апарылан ишлəрин кеjфиjjəти һеч лазыми тəлəблəрə кифаjəт дəрəчəдə чаваб вермир. Башлыча чатышмазлыглар ашағыдакыларда өзүнү көстəрир.

1) Шакирдлəр инсанын харичи көрүнүшүнүн тəсвириндə даһа əсас олан

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

чәһәтләри чох заман икинчи дәрәчәли мәсәләләрдән фәргләндирмир, мөвзу вә ондан ирәли кәлән әсас фикри мүәјјәнләшдирмәји бачармырлар. Нүмунә үчүн шакирдләрдән биринин «Мәним парта јолдашым» мөвзусунда миниатүр иншасына диггәт јетирәк:

«Мән Әһмәдлә бир партада отурурам. Онун 13 јашы вар. Сифәти гапгарадыр. Она көрә дә ушаглар ону «Гарабала» дејә чағырырлар. Алны вә бурну чох јекәдир. Сачлары гыврым-гыврым вә зил гарадыр. Балача ағзы, көј көзләри, узун чәнәси вә енли гулаглары вар».

Бу иншада шакирд өз парта јолдашынын харичи көрүнүшү илә бағлы ајры-ајры деталлары тәсвир едирсә дә, мөвзунун тәләби, әсас фикир көлкәдә галыр. Она көрә дә инша бир нөв ајры-ајры ифадәләрин кәрәксиз јығымына чеврилмишдир.

2) Тәсвирдә тәкрарлара вә пәракәндәлијә јол верилир. Бунун сәбәби тәсвир үчүн топланмыш материалы системләшдирмәји бачармагдан ирәли кәлир. Мәсәлән:

«Бизим синифдә бир гыз вар. Чох вахт сачларыны дарамыр. Гыврым вә пыртлашыг сачлары енли алнына төкүлүр. Гара көзләри, гырыш-гырыш палтары, јумру сифәти вә јасты чәнәси вар. Сәлигәсиз һөрүлмүш сачларыны архасына атыр».

Иншадан көрүндүјү кими, шакирд өз ифадәләринин ардычыллығы һаггында дүшүнмәдијиндән јолдашынын сачыны там тәсвир едиб гуртармамыш, онун көзләри, палтары, сифәти вә с. һаггында данышмаға кечмиш вә ахырда бир даһа сачы һаггында сөзүнү давам етдирмишдир.

3) Бә'зән тәсвир нәглетмә илә гарышдырылыр. Мәсәлән, шакирд өз јолдашынын вә ја достунун харичи көрүнүшүнү тәсвир етмәк әвәзинә, онунла нечә таныш олдуғу вә јахуд растлашдығы һаггында данышыр.

Көстәрилән чатышмазлыглары арадан галдырмаг үчүн әввәлчәдән дүшүнүлмүш планлы иш апармаг тәләб олунур. Бә'зи габагчыл мүәллимләр буна ашағыдакы јоллардан истифадә етмәклә наил олурлар.

1. Бәдии әдәбијјатдан сечилмиш нүмунәләрин тәһлили јолу илә. Мүәллим бу вә ја дикәр әдәби гәһрәманын харичи көрүнүшүнү јазычынын нечә тәсвир етмәсини шакирдләрә таныш едир. Мәсәлән, иш тәчрүбәсини өјрәндијимиз мүәллимләрдән бири V синфин әдәбијјат дәрслијиндән И. Әфәндијевин «Шәһәрдән кәлән овчу» һекајәсини кечәркән синфин диггәтини ашағыдакы парчаја чәлб етди.

«Овчу Пири лап ајағынын учунда галхыб, јахындакы шеһли јовшан колуна гонан чобаналдадан гушундан көзүнү чәкиб башыны галдырды. Бу заман араланмагда олан думан ичиндән башга бир овчунун чыхдығыны көрдү. Онун әјниндә ичи хәз көдәкчә, ајагларында исә солдат чәкмәләри вар иди. Азча јана әјилмиш күмүшү папағынын јанларындан вахтындан тез ағармыш гыврым сачлары көрүнүрдү. Сол әлини белинә бош бағланан гатара кечирмиш, сағ әли илә чијниндән асылан тәзә гошалүләнин гајышындан тутмушду. Ири чал бығлары онун гарабуғдајы үзүнә јеткин, ағыр бир көркәм верирди».

М.—Бу парчада јазычы шәһәрдән кәлән овчу һаггында өз тәәссүратыны билдирмәк үчүн илк әввәл нәдән башлајыр?

Ш.—Овчунун әјниндәки палтар вә ајагларындакы солдат чәкмәләринин тәсвириндән башлајыр.

М.—Мүәллиф овчунун заһири көрүнүшү илә әлагәдар јенә нәји тәсвир едир?

Ш.—Овчунун күмүшү папағыны, ағармыш гыврым сачларыны, онун дурушуну («Сол әлини белинә бош бағланан гатара кечирмиш, сағ әли илә чијниндән асылан тәзә гошалүләнин гајышындан тутмушду»), чал бығлары вә гарабуғдајы үзүнү тәсвир едир.

М.—Нә үчүн мүәллиф шәһәрдән кәлән овчунун гыврым сачларынын вахтындан тез ағардығыны вә «ири чал бығларынын гарабуғдајы үзүнә јеткин, ағыр бир көркәм вердијини» хүсуси гејд едир?

Суал синифдә проблемли вәзијјәт јарадыр. Онларын чавабларындан мүәллим разы галмыр. Буна көрә дә о, проблеми өзү ачыр:

—Ушаглар, сизә ајдын олду ки, шәһәрдән кәлән овчу Сәмәд Вурғундур. Мүәллиф онун «вахтындан тез ағармыш гыврым сачларыны тәсвир етмәклә шаирин јашадығы дөврә мүнасибәтини билдирмәк истәмишдир. Доғма вәтәнинин, халгынын кәләчәји ону даим дүшүндүрмүшдүр. Шәхсијјәтә пәрәстиш дөврләриндә о, тә'гибләрә мә'руз галмыш, әзаблы, әсәби күнләр кечирмишдир. Јазычы И. Әфәндијев шаирин «гыврым сачларынын вахтындан тез ағардығыны», чаван олса да, «ири чал бығларынын гарабуғдајы үзүнә јеткин, ағыр бир көркәм вердијини» гејд едир. Өзүнәмәхсус усталыгла буну елә тәбии шәкилдә тәсвир едир ки, охучу санки шаирин портрети илә таныш олур, ону јахындан көрүр.

Бу истигамәтдә апарылан мүсаһибә шакирдләри **мүәјјән тәсвир** елементләри илә таныш етмәјә көмәк көстәрир. Онлар баша дүшүрләр ки, рәссам вә фотографдан фәргли олараг, сөз усталары инсанын харичи көрүнүшүнү тәсвир едәркән ондан ән башлыча әламәтләри вә характерик хүсусијјәтләри рәнк вә чизкиләрилә дејил, сөзүн гүввәси илә ифадә едирләр. Һәр һансы бир шәхсин харичи көрүнүшүнү тәсвир едәркән дә онун үздә көрүнән бүтүн чәһәтләри дејил, һәмишә шәхс үчүн даһа характерик олан вә ондакы ән башлыча чәһәтләри әкс етдирмәк лазымдыр. Мәсәлән, әкәр сиз синифдәки јолдашларыныздан бирини тәсвир едирсинизсә, онун әјниндә шакирд формасы олдуғуну гејд етмәк әһәмијјәтсиздир. Бундан даһа ваҹиби онун өз палтарыны тәмиз вә ја чиркли, үтүлү вә ја үтүсүз сахламасыны гејд етмәкдир. Чүнки бу һәмин јолдашынызын характери һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Бу изаһатдан сонра шакирдләрә өз јолдашларындан биринин харичи көрүнүшүнү тәсвир етмәк тапшырылыр. Мүәллим гејд едир ки, харичи көрүнүшү тәсвир олунан ушағын адыны чәкмәмәк дә мүмкүндүр. Әкәр портрет тәсвир олунан шәхсин хүсусијјәтләрини һәгиги шәкилдә әкс етдирәрсә, онун кимлији өз-өзүнә һисс олунар.

Бундан сонра јазылы иншаја һазырлыг апарылыр. Бунун үчүн шакирдләрә охудуглары бәдии әдәбијјатдан харичи көрүнүшү тәсвир олунан бу вә ја дикәр әдәби гәһрәманы «ахтарыб тапмаг» вә онун тәсвиринин тәһлилинә ашағыдакы суаллар үзрә һазырлашмаг тапшырылыр:

1) Тәсвирдә әсас мәгсәд нәдән ибарәтдир?

2) Һәмин образын харичи көрүнүшү нечә тәсвир олунур?

3) Тәсвирдәки әсас фикри һансы деталлар хүсуси олараг нәзәрә чарпдырыр?

4) Бу мәгсәдлә мүәллиф дилин һансы ифадә **васитәләриндән** истифадә едир?

Әсәр сечмәкдә бә'зи шакирдләрин чәтинлик чәкдикләрини нәзәрә алараг, мүәллим синфин әдәбијјат дәрслијиндән Ә. Һагвердијевин «Гоча тарзән», М. Горкинин «Ушаглыг илләри», Ҹ. Ҹаббарлынын «Фүрузә», М. Һүсејнин «Һоп-һоп» вә с. әсәрләрини хатырлада биләр. Бу тапшырығы шакирдләр һәвәслә јеринә јетирирләр.

2. Конкрет инша нүмунәләринин тәһлили илә инсанын харичи көрүнүшүнүн тәсвири үзрә ишин сонракы мәрһәләсиндә бә'зи габагчыл мүәллимләр әввәлки илләрдә јазылмыш вә мүәјјән чатышмазлығы олан шакирд иншаларынын синифдә тәһлилини апарырлар. Бу мәгсәдлә мәтн лөвһәдә јазылыр вә онунла танышлыг үчүн 5—10 дәгигә вахт ајрылыр. Мәтндәки тәсвирлә бағлы чатышмазлығы ашкара чыхармаг үчүн мүсаһибә апарылыр вә инша коллектив тәһлил олунур. Конкрет бир нүмунәјә диггәт јетирәк:

1) Мәтнлә танышлыг.

Достумун портрети

Мәним достум сәлигәли кејинмәји севир. Һәмишә шалвары, пенчәји, галстуку вә көјнәји үтүлү олур. Ајаггабылары парылдајыр.

Гара гыврым сачларыны һәмишә архаја дарајыр. Бу, онун узунсов үзүнә чох јарашыр. Ири, гара, чатма гашлары вә узун кирпикләри елә бил рәссам әли илә чәкилиб. Достумун бир ејби варса, о да онун узун бурнудур. Елә бил кимсә ону гәсдән онун үзүнә јапышдырыб. Ән марағлысы онун көзләридир. Ади вахтларда көзләри гараја чалыр. Кәдәрләнәндә бир нөгтәјә дикилиб дурур. Севинәндә гараја јох, даһа ишыглы, мә'лум олмајан рәнкә чалыр. Мәнә елә кәлир ки, бу она даһа чох јарашыр.

2) **Мәтнин тәһлили.** Тәһлил просесиндә шакирдләр гејд етдиләр ки, иншада тәсвир олунан шәхсин харичи көрүнүшү һаггында данышыларкән ардычыллығы позуб, лүзумсуз чүмлә вә ифадәләр ишләдилиб. Мәсәлән, достунун харичи көрүнүшү чәлбедичидирсә, бирдән-бирә онун бурну һаггында јазмаға еһтијач јох иди.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бу заман мүәллим синфә мүрачиәтлә: «Бәс бу иншаны сиз нечә јазардыныз?» суалыны вериб, һәмин мәтни редактә етмәји, онун сәһвләрини дүзәлтмәји тәклиф едир.

Шакирдләр иншанын үзәриндә сәрбәст ишләјирләр. Һәрә өз әлавәсини едир вә дәрсин сон 10—15 дәгигәси мәтнин тәсһиһ едилмиш вариантда охунмасына сәрф олунур. Шакирдләрин дүзәлишләриндәки мәнфи вә мүсбәт чәһәтләр көстәрилир.

3. Шакирдләрә истәдикләри шәхсин харичи көрүнүшүнү тәсвир етмәји тапшырмагла. Бундан башлыча мәгсәд шакирдләрә даһа јахын вә әзиз олан шәхсләрә (ата, ана, бачы, гардаш, баба, нәнә вә с.) мүнасибәти вә онларын харичи көрүнүшләрини нечә тәсвир едә билдикләрини өјрәнмәкдир.
VII синифдә «Фе'ли сифәт» бәһсини кечәркән мүәллим шакирдләрә чох севдикләри бир шәхсин харичи көрүнүшүнү тәсвир етмәклә әлагәдар ев иншасы јазмағы тапшырмышды. Нөвбәти дәрсләрдән бириндә тапшырығын ичрасы јохланды; иншалардан бир нечәси охунуб мүзакирә едилди. Нүмунәләрә нәзәр салаг.

Бабам.

Бабамын 62 јашы вар. Ону таныјанлар бабамын хејирхаһ адам олдуғуну сөјләјирләр. Үзүндән, һәрәкәтләриндән, данышығындан да онун хејирхаһ олдуғу көрүнүр.

Бабамын ипәк кими јумшаг, гар кими ағармыш сачлары, гырышмыш алны меһрибан вә күләр үзүнә бир мүдриклик бәхш едир. Сачларыны чох сәлигә илә дарајыр.

Бабамын ири, мави көзләри, ағаппаг чатма гашлары вар. Онун севинчини вә јахуд гәзәбини көзләриндән билмәк олар. О, евдә бизә һирсләнәндә көзләриндә санки шимшәк чахыр. Мавијә чалан көзләри елә бил бирдән-бирә гаралыр. Белә вахтларында она јахын дүшмәк олмур.

Бабамын әлләри зәһмәтдән габар-габардыр. Бу әлләр нечә мин инсанын раһат вә көзәл биналарда јашамасы үчүн аз иш көрмәмишдир.

Нәнәм.

Нәнәмин 65 јашы вар. Сачлары ағаппаг ағармышдыр. Ағаран сачлары гырыш-гырыш олмуш үзүнә, енли алнына бир көзәллик вә хејирхаһлыг кәтирир. Гара көзләри чатма гашларынын алтында һәм меһрибан, һәм дә кәдәрли көрүнүр.

Мән лап ушаглыгдан нәнәми садә гара палтарда көрмүшәм. Нәнәмин инчә сәси, күчлү јаддашы вар. Чохлу бајаты, аталар сөзләри билир; Низаминин, Вагифин, Сабирин, Сәмәд Вурғунун ше'рләрини әзбәрдән сөјләјир.

4. Шәкил үзрә ишләрлә. Инсанын харичи көрүнүшүнүн тәсвири илә бағлы бачарыгларын формалашдырылмасында мәшһур шаир, јазычы вә бәстәкарларын портретләриндән истифадәнин әһәмијјәти бөјүкдүр. Белә портретләрдә а) рәссамын әсас идејасы, б) тәсвир етдији шәхсијјәтин хүсусијјәтләрини нечә әкс етдирә билмәси, в) онун (рәссамын) һисси, дујғулары вә с. өз ифадәсини тапыр. Белә портретләр васитәсилә шакирдләр рәссамын фырча илә вердији фикри образлы дилдә ифадә етмәји өјрәнирләр.

Мүшаһидә етдијимиз дәрсләрдән бириндә (V синифдә) мүәллим С. Вурғунун әдәбијјат кабинетиндәки портрети үзрә инша јаздырды. Иншаја башламаздан әввәл, һазырлыг просесиндә шакирдләрин диггәтини ашағыдакы суаллара чәлб етди: 1) Бу портретдә тәсвир олунан шаир кимдир? 2) Рәссам ону нечә тәсвир етмишдир? 3) Шаирин портрети илә тәсвир олунан тәбиәт арасында нә кими охшарлыг көрүрсүнүз? 4) Шаирин бахышлары һаггында нә дејә биләрсиниз? Онун бахышлары вә үзүндәки ифадә сизә нечә тә'сир бағышлајыр?
Јазы иши синифдә јеринә јетирилди. Ән јахшы иншалардан икиси илә таныш олаг:

Портретин тәсвири

Шәкилдә Азәрбајчан халгынын көркәмли шаири С. Вурғун тәсвир едилмишдир. Рәссам ону чох көзәл чәкмишдир. Онун әлиндә гәләм вар. Шаир нә барәдә исә фикирләшир. О, јени ше'рини јазмаға тәләсмир.

Сәмәд Вурғунун сачлары гар кими ағармышдыр. О, стулда отурмушдур. Шаирин габағында дәфтәр вар. Дәфтәрә нә исә јазыр. О, чох фикирли көрүнүр. Адама елә кәлир ки, бу шәкилдә шаирин чанлы варлығы тәсвир едилмишдир. О, Вәтәнинин тәбиәтинә вурғун олмушдур. Она көрә дә Сәмәдә халг Вурғун ләгәби вермишдир. (Ф. Мансуров.)

Портретин тәсвири.

Шәкилдә севимли шаиримиз Сәмәд Вурғун тәсвир олунмушдур. Онун ағ, гур сачлары сәлигә илә архаја дараимышдыр. Башынын үстүндәки булудлар да ағ-мави рәнкләдир.

Мә'налы вә чидди бахышлары узаглара дикилмишдир. Гашлары чатылмыш, көзләри јол чәкир. Шаир фикирлидир. Буну онун үзүндәки сәрт чизкиләрдән дә билмәк олур. (С. Бәширова).
Һәр ики инша коллектив тәһлил олунду. Шакирдләр гејд етдиләр ки, биринчи иншада тәсвир зәифдир, мөвзуја дәхли олмајан мәсәләләрә јер верилмишдир. Икинчи иншада исә мүәллиф портретин харичи көрүнүшүнү мүәјјән гәдәр тәсвир едә билмишдир.

Дәрсин сонунда мүәллим шакирдләрә башга бир көркәмли шаир, јазычы, бәстәкар вә ја рәссамын портрети үзрә евдә гыса инша јазмағы тапшырды.

Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә вә онун тәдриси мәсәләләринә даир

Кән'ан **МИКАЈЫЛОВ**
педагожи елмләр намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Мә'лум олдуғу үзрә, будаг чүмләләр, әсасән, чүмлә үзвләринин кенишләндирилмиш вә инкишаф етдирилмиш формасыдыр. Белә ки, табели мүрәккәб чүмләни садә чүмләјә чевирдикдә будаг чүмлә онун мүвафиг бир үзвү олур. Мәсәлән, 1. «Кимин ки, јахшы досту вар, о хошбәхтдир», «Јахшы досту олан хошбәхтдир». 2. «Бир ајдан чох иди ки, ана әскәр оғлундан мәктуб алмырды». «Ананын әскәр оғлундан мәктуб алмамасы бир ајдан чох иди».
Бу нүмунәләрдән әввәлинчиләр мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр, сонракылар исә садә чүмләләрдир. Биринчи чүмләдә мүбтәда будаг чүмләси («кимин ки, јахшы досту вар») садә чүмләдәки «јахшы досту олан» мүбтәдасына, икинчи нүмунәдәки мүбтәда будаг чүмләси исә («Ана әскәр оғлундан мәктуб алмырды») садә чүмләдәки «ананын оғлундан мәктуб алмамасы» мүбтәдасына ујғун кәлир. Мүбтәда һансы суаллара чаваб верирсә, мүбтәда будаг чүмләси дә һәмин суаллара чаваб олур.
Демәк, мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләни тәһлил едәркән баш чүмләнин васитәсилә будаг чүмләјә мүбтәданын суалларыны вермәк лазымдыр. Алынан суалын чавабы мүбтәда будаг чүмләси олачагдыр.
Гејд етмәк лазымдыр ки, мүбтәда будаг чүмләси грамматик чәһәтдән баш чүмләдән асылы олур, лакин информатив јүк будаг чүмләнин үзәринә дүшүр. Мисаллара диггәт јетирәк:
1) «Ким Бакыны көз бәбәји кими горуса, о, мәним оғлумдур». Бурада «о, мәним оғлумдур» баш чүмлә олуб, **ким?** суалына чавабыны ајдынлашдырмағы тәләб едир. Чаваб бу шәкилдә мејдана чыхыр: «Ким Бакыны көз бәбәји кими горуса (О)». Демәк, бу, будаг чүмләдир. Һәмин мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләни садә чүмләјә чевирсәк, мүбтәда будаг чүмләси фе'ли сифәт тәркиби шәклинә дүшмәклә («Бакыны көз бәбәји кими горујан») һәмин садә чүмләнин мүбтәдасы кими формалашачаг.
2. «Гәрибә иди ки, полис Әзизбәјовдан горхурду». Бу табели мүрәккәб чүмләдә «гәрибә иди» баш чүмләсиндән будаг чүмләјә н ә ? суалы верилир. Буна көрә дә о, мүбтәда будаг чүмләсидир. Һәмин табели мүрәккәб чүмләни садә чүмләјә чевирсәк, мүбтәда будаг чүмләси мәсдәр тәркиби олуб, **нә?** суалына чаваб верәчәк: **«Полисин Әзизбәјовдан горхмасы гәрибә иди».**
Бә'зи мүбтәда будаг чүмләләри формал әламәтинә көрә шәрти будаг чүмләсинә охшајыр. Мәсәлән: «Ким халгын мәнафејинә зидд кетсә, мәндән аман көзләмәсин» (Һ. Меһди). «Ким планы вахтындан әввәл јеринә јетирсә, мүкафата лајиг көрүләчәк» (И. Шыхлы).
Шакирдләр бу кими чүмләләрдә фе'лләрин **(кетсә, јеринә јетирсә)** шәрт шәкилчиләри илә ишләндијини әсас тутараг, чох заман бунлары шәрт будаг чүмләси һесаб едирләр. Һалбуки һәмин нүмунәләр мүбтәда будаг чүмләли мүрәккәб чүмләләрдир. Буну шакирдләрә изаһ етмәк үчүн ики чәһәтә фикир вермәк лазымдыр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

1) Һəмин чүмлəлəрдə баш чүмлəдəн будаг чүмлəјə к и м ? суалыны вермəк тəлəб олунур: «Мəндəн аман көзлəмəсин»—Ким? Ајдындыр ки, бу суала чаваб олан будаг чүмлə мүбтəда будаг чүмлəси олмалыдыр.

2. Будаг чүмлəдə «ким» нисби əвəзлији иштирак едир, хəбəри исə шəкилчилəшмиш—са^{2} шəкилчиси илə битир. Баш чүмлəнин ичрасы һеч бир шəртдəн асылы олмур; əкəр асылы олсајды, о заман шəрт будаг чүмлəси оларды.

Мүбтəда будаг чүмлəсинин, əсасəн, ики типи вар.

I. Будаг чүмлə баш чүмлəдəн сонра кəлиб, она «ки» бағлајычысы илə бағланыр: 1) «Кечəн һəфтə гəрара алынмышды ки, бүтүн ишчилəр истираһəт күнү вағзал фəһлəлəринə көмəјə кетсинлəр». (М. Ч ə л а л) 2. «Бир илə јахын иди ки, Не'мəт иш отағыны бөјүк гызына вериб, онун јеринə кечмишди». (А н а р) 3) Илк дəфə иди ки, белə чəтин ишə дүшүрдү». (С. Р ə һ м а н) 4. «Гəрибəдир ки, бу адамын јериши вə күлүшү дə јасты иди». (М. И б р а һ и м о в) 5. «Үрəјинə дanмышды ки, бу саат кəлəчəксəн». (М. Һ ү с е ј н) .

II. Будаг чүмлə баш чүмлəдəн əввəл ишлəнəрəк она (баш чүмлəјə) «ки» бағлајычысы илə дејил, бағлајычы сөзлəрлə бағланыр вə баш чүмлəјə нисбəтəн үмумилик, мүчəррəдлик ифадə едир. Онун баш чүмлəси исə, əксинə, будаг чүмлə илə мүгајисəдə конкретлик билдирир (Ə. Абдуллајев. Мүасир Азəрбајчан дилиндə табели мүрəккəб чүмлəлəр. «Маариф», 1974. сəһ. 174).

1) Будаг чүмлəнин хəбəри-са^{2} əламəти илə ишлəнир: «Ким халгын мəнафејинə зидд кетсə, мəндəн аман көзлəмəсин». (М. Һ ү с е ј н). «Бир кəсин мəнимлə дүшмəнчилији варса. гој өзү мəним дөшүмə чыхсын». (С. Р ə һ и м о в). «Ким чох чалышарса. о, јахшы нəтичə əлдə едəр».

2. Будаг чүмлəдə «ким ки» бағлајычы сөзү иштирак едə билир: «Ким ки тез кедир, о, јахшы јерлəри тутур». «Ким ки инсаны севəр, ашиги-һүрријјəт олур». (С а б и р) «Кимин ки ағлы вар, бир гајдада јашајыр» (М. И б р а һ и м о в).

3) Будаг чүмлəдə «һəр кəс» бағлајычы сөзү иштирак едир: «һəр кəс истəјир ки, јахшы јашасын, о, кəрəк јахшы ишлəсин». «Һəр кəс истəјир ки, она һөрмəт етсинлəр, о, кəрəк башгаларына һөрмəт етсин».

4) Будаг чүмлəдə «бир кəс» бағлајычы сөзү иштирак едир: «Əкəр бир кəсин мəнимлə дүшмəнчилији варса, гој өзү мəним дөшүмə чыхсын». С. Р ə һ и м о в) «Əкəр бир кəсин мəслəһəтə еһтијачы варса, гој өзү десин».

5) Будаг чүмлəдə «нə ки» бағлајычы сөзү иштирак едир: «Столун үстүндə нə ки лазым иди, һамысы һазыр олмушду». «Дүнəн нə ки тапшырмышдын, һамысыны алмышыг».

6) Будаг чүмлəдə «нə гəдəр ки» бағлајычы сөзү иштирак едир:«Нə гəдəр ки бизим мəһəлдə чамаат вар, онлар һамысы сəнин јолунда башларындан кечəрлəр». (Ч. М ə м м ə д г у л у з а д ə) «Нə гəдəр ки чанымда чан вар, сəнин јолунда чанымдан кечмəјə һазырам».

Мүбтəда будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəлəрдə баш вə будаг чүмлəлəрин бағланмаваситəлəри дə мүхтəлифдир. Бу чəһəтдəн онлары 3 група бөлмəк олар:

1) Бағлајычы илə бағлананлар: «Кəндлилəрдə гајдадыр ки, баһарда тој едəрлəр».

2) Шəрт шəкилчиси илə бағлананлар: «Ким халгын мəнафејинə зидд кедирсə, мəндəн аман көзлəмəсин». (М. Һ ү с е ј н .) «Ким јахшы охуса, о да јахшы гијмəт алачаг».

3) Интонасија илə бағлананлар «Ким разыдыр, əлини галдырсын». (М. И б р а һ и м о в .) «Ким көрүб, о да данышсын».«Кими көзлəјирəмсə, о кəлмир, кимдəн гачырамса, о, габағыма чыхыр». (Ə. М ə м м ə д х а н л ы .)

Мүбтəда будаг чүмлəси һаггында верилəн билији мөһкəмлəндирмəк үчүн ашағыдакы типли чалышмалардан истифадə етмəк олар.

Ч а л ы ш м а 1. Верилмиш баш чүмлəлəрə мүбтəда будаг чүмлəлəри артырыб, табели мүрəккəб чүмлəлəр дүзəлдин.

1) Һамыја мə'лумдур ки,... 2) Ичласда гəрара алынды ки,... 3) Ајдын иди ки,... 4) Һамыдан тəлəб олунур ки,... 5) Бизим арзумуздур ки,... 6) Үрəјимə даммышды ки,...

Ч а л ы ш м а 2. Ашағыдакы мүбтəда будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəлəри садə чүмлəјə чевирин вə мүбтəданы көстəрин.

1. Јадында галсын ки, дүнјада азадлыгдан ширин һеч нə јохдур **(Ə. В.)**. Наһаг јерə дејилмəмишдир ки, иш устадан горхур **(Һ. М.)**. 3) Ким ки, мəəттəл галыр, о, сизə мүрачиəт едир. 4) Кимин ки, јахшы досту вар, о, хошбəхтдир. 5) Һамыја мə'лумдур ки, əмəк инсаны учалдыр. 6) Мə'лумдур ки, Фəрһад гардашындан елмли вə биликли иди (Ч. Ч.).

Ч а л ы ш м а 3. Верилмиш будаг чүмлəлəрə мувафиг баш чүмлəлəр артырыб, табели мүрəккəб чүмлəлəр дүзəлдин.

1) Һəр кəс ишə кечикирсə... 2) Ким чаваб вермəк истəјир... 3) Һəр ким ки зəһмəт чəкир... 4) Ким ки тикан əкəр... 5) Ким ејибсиз дост ахтарса...

●

Фикирлəр һачалананда

Һава **АБДУЛЛАЈЕВА**
Азəрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Мүшаһидə апардығымыз дəрслəрдəн бириндə ашағыдакы чүмлəлəрин синтактик тəһлили диггəтимизи чəлб етди: «Бөјүклəрə һөрмəт етмəк пионерлəрин борчудур», «Шəһəрин мејданлары көзəл вə јарашыглыдыр», «Туристлəрин бир групу АДР-ə јола дүшдү».

Бу чүмлəлəрдəн биринчисиндə «пионерлəрин борчудур» исми бирлəшмəсиндəки **борчудур** сөзү хəбəр (н ə д и р ?), **пионерлəрин** сөзү тамамлыг (к и м и н ?); икинчисиндə **шəһəрин мејданлары** бирлəшмəси **бүтөвлүкдə мүбтəда** (нə?); үчүнчүсүндə исə **туристлəрин бир групу** бирлəшмəси јенə бүтөвлүкдə мүбтəда (к и м ?) кими тəһлил едилди.

Дүшүнмəли олдуг ки, көрəсəн һəмин чүмлəлəрдəки ејнитипли исми бирлəшмəлəрин синтактик тəһлилинə мүхтəлиф мөвгелəрдəн јанашылмасындан ирəли кəлир? Чох еһтимал ки, сəбəби сон дөврлəрин нəзəри əдəбијјатында диггəти чəлб едəн фикир мүхтəлифлији илə əлагəдардыр.

Мə'лумдур ки, исми бирлəшмəлəр дилимиздə чох кениш шəкилдə ишлəнир вə грамматик-үслуби хүсусијјəтлəринин зəнкинлијинə көрə фəрглəнир. Буна көрəдир ки, Азəрбајчан дилиндəн систематик курсда белə бирлəшмəлəрин өјрəнилмəсинə хүсуси əһəмијјəт верилир.

Сөз бирлəшмəлəри һаггында илк нəзəри анлајышларла шакирдлəр IV синифдə таныш олурлар. VII синифдə исə сөз бирлəшмəлəринин ајры-ајры нөвлəри: исми вə фе'ли бирлəшмəлəр һаггында даһа əтрафлы билик əлдə едирлəр. Сөз бирлəшмəлəри һаггында шакирдлəрə бүтөв вə системли биликлəр верилмəмишдəн əввəл, чүмлəнин синтактик тəһлили просесиндə онлар һəмин бирлəшмəлəрлə тез-тез гаршылашыр вə бунларын чүмлə үзвү вəзифəсиндə ишлəнмəси хүсусијјəтлəри илə практик олараг таныш олурлар (IV—VI синифлəрдə). Məһз бу мəрһəлəдə сөз бирлəшмəлəринин чүмлə үзвү кими тəһлилиндə даһа чох «долашыглыға» јол верилмəсинə тəсадүф едилир. Белə долашыглыглар, шүбһəсиз ки, мүəјјəн сəбəблəрлə бағлыдыр. Бу сəбəблəри ајдынлашдырмаға чалышаг.

Нəзəри əдəбијјатдакы мүхтəлиф нөгтеји-нəзəрлəрə əсасəн, бə'зи дилчилəр вə мүəллимлəр үчүнчү нөв исми бирлəшмəнин тəрəфлəринə ајры-ајры суаллар вермəк вə тəрəфлəрдəн һəр бирини ајры-ајры үзвлəр кими тəһлил етмəјə тəрəфдар чыхырлар.

Мə'лум олдуғу кими, икинчи нөв исми бирлəшмəлəр бүтөвлүкдə бир чүмлə үзвү кими тəһлил едилир, бу мəсəлəдə, демəк олар ки, һеч бир фикир ихтилафы мејдана чыхмыр. Нүмунə үчүн белə бир чүмлə көтүрəк; «Мағазада ајаггабы сатылыр». Динлəјəн шəхс мағазада нечə ајаггабы сатылдығыны јəгинлəшдирмəк үчүн мə'лумат верəн шəхсə «нə ајаггабысы сатылыр?» суалы илə мүрачиəт едиб конкрет чаваб ала билəр. Чүнки ајаггабы ушаг ајаггабысы да ола билəр, гадын ајаггабысы да, гыш ајаггабысы да вə с. Демəли, **ушаг ајаггабысы** бирлəшмə-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

синдә биринчи тәрәфи суал васитәсилә дәгигләшдирмәк мүмкүндүр. Бу типли бирләшмәләрин тәрәфләринә ајры-ајрылыгда суал вермәјин мүмкүнлүјүнү ашағыдакы нүмунәләр үзәриндә

нә? нә?
мүшаһидә едә биләрик: «Вәтән һава-
нә? нә?
сы дәрманым, вәтән торпағы мәлһә-
нә?
мимдир», «Дағлардан әсән пајыз күләји ағачлары јелләдир, үрәкләрә сан-
нә?
ки бир сојуглуг кәтирирди». «Мәктәб
ким?
директору кәрәк интизамлы олсун».

Көтүрәк биринчи чүмләни. Нә һавасы дәрманымдыр?—Вәтән. Нә торпағы мәлһәмимдир?—Вәтән.Бунлары гејд етмәкдә мәгсәдимиз һеч дә шүбһә ојатмаг дејил ки, нијә икинчи нөв исми бирләшмәнин тәрәфләри ајры-ајры үзвләр кими тәһлил олунмур? Әксинә, бунунла икинчи нөв исми бирләшмәнин тәрәфләринә ајры-ајры чүмлә үзвләри кими јанашылмасы арасындакы бәнзәрлији көстәрмәкдир.

Демәк, нүмунәләрдән көрүндүјү кими, истәсәк икинчи нөв исми бирләшмәләрин дә тәрәфләринә ајры-ајрылыгда суаллар верә вә һәр бирини мүстәгил чүмлә үзвү һесаб едә биләрик. Беләчә, дикәр сөз бирләшмәләринин дә тәрәфләрини сүн'и сурәтдә суалларла ајры-ајры үзвләрә ајырмаг олар. Бәс көрәк бу чүр үзвләрә ајрылма бизә тәдрисдә нә верә биләр? Тә'лим просесиндә мүвафиг грамматик һадисәләрин дәрк едилмәси просесини интенсивләшдирәрми? Дәркетмәдә долашыглыг вә анлашылмазлыг јаратмаз ки? Фикримизчә, јарадар вә һәтта јарадыр да. Бә'зи мүәллимләр чох һаглы олараг гаршыја белә бир суал гојурлар: үчүнчү нөв исми бирләшмәнин тәрәфләрини ајры-ајры үзвләр кими тәһлил етмәји тәклиф едәнләр бәс нә үчүн тәркибләри (фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр тәркибләрини) чүмләдә бүтөв бир үзв кими тәһлил етмәјә тәрәфдар чыхырлар? Ахы тәркибләри тәрәфләринә ајырмаг даһа асан олур.

Мәгсәд һеч дә о дејил ки, нечә дејәрләр, һијәлик һалын синтактик мөвгејини дикәр сөз бирләшмәләринин јахшы мәнимсәдилмәси јолунда «гурбан верәк». Сөз бирләшмәси дә сөз кими. дилин номинатив васитәләри саһәсинә дахил олуб әшјалары, һадисәләри, просесләри вә с. билдирир. Бу о демәкдир ки, сөз бирләшмәси синтактик мөвгејинә, чүмләдәки ролуна вә мә'насына көрә сөзә јахынлашыр вә о да сөз кими, чүмләјә тикинти материалы олараг дахил олур.

Сөз бирләшмәси номинатив характерә малик олуб әшјалары, һадисәләри вә с. ифадә етсә дә, онлары тәкликдә, тәчрид олунмуш һалда дејил, бир-бири илә әлагәдә, мүнасибәтдә ифадә едир. Сөз мүәјјән мәфһумлары ифадә едәркән о мәфһумларын башгасына мүнасибәтини көстәрмир; лакин бүтүн бирләшмәләрин мә'насында белә бир әлагә вар (мүгајисә едәк: китаб—Әлинин китабы). «Сөз бирләшмәләринин үмуми мә'насы мәһз бу әлагәләр әсасында мејдана кәлир». (Мүасир Азәрбајчан дили, IV һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1985, сәһ. 38.)

«Сөз бирләшмәләринин мә'насы ону тәшкил едән сөзләрин мә'насынын садәчә топлусу олмајыб, сөзләрин лексик-семантик мә'на әлагәләринин ифадәси, үмумиләшмиш **һалыдыр»** (јенә орада.)

Бурадан ајдындыр ки, сөз бирләшмәләри дә дилдә әшјалары, һадисәләри вә с. адландырыр; даһа доғрусу, номинатив характерлидир. Әшјалары. һадисәләри адландырма јалныз лексик-семантик мә'на әлагәләринин топлусу илә ашкара чыхыр. Әкәр беләдирсә, биз чүмләдәки һәр һансы мә'наны дәрк етмәк үчүн ону формалашдығы шәкилдәми, јохса тәрәфләрә ајрылмыш шәкилдәми көтүрүб тәһлил етмәлијик? Әкәр дилдә анлајышлар јалныз ајры-ајры сөзләрлә ифадә олуна билирдисә, онда бирләшмәләрә нә еһтијач варды? Биз икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин тәрәфләрини ајры—ајры үзвләр шәклиндә тәһлил едәркән мәкәр номинативлијә, анламаја хәләл кәтирмирикми? Азәрбајчан ССР ЕА-нын «Мүасир Азәрбајчан дили» китабында исми бирләшмәләр һаггында ашағыдакы фикрә диггәт јетирәк:

«Исми сөз бирләшмәләри мә'на чәһәтдән елә бирләшмәләрдир ки, бунлар бир чох һалларда луғәти ваһидләрә чеврилә билир. Башга һалларда исә сөз бирләшмәси өз мә'насыны јалныз һәмин чүмләдә көстәрир, јә'ни белә һалларда сөз бирләшмәси сырф синтактик ваһид олараг галыр.)

Үмумијјәтлә, сөз бирләшмәләри луғәти вә синтактик олмаг е'тибарилә ики јерә ајрылыр. Әлбәттә, һәр ики һалда бу бирләшмәләр, әсасән, синтактик бирләшмәләрдир. Лакин бунларын бириндә тә'јин едән сөз тә'јин олунан илә бирликдә јени анлајыш јарадыр; мәсәлән; **чиб јајлығы, баш өртүјү»** («Елм» нәшријјаты, 1981, сәһ. 92.)

Доғрудан да, сөз бирләшмәләри әсасында мүрәккәб сөзләрин јаранмасы сөз јарадычылығынын васитәләриндән биридир. Бу әсасда јаранан мүрәккәб сөзләр дилимиздә чохдур. Мә'лумдур ки, бу просесдә һәмин синтактик бирләшмәләрдәки әламәтләр «дашлашыр» вә бу да јени јаранан мәфһумлар үчүн формаја чеврилир. Демәли, синтактик бирләшмә мәфһум да ифадә едир.

Бурадан чыхыш едәрәк дејә биләрик ки, үчүнчү нөв исми бирләшмәләр дә номинатив характерә маликдир. Исми бирләшмәдәки бу анлајыш јаратма, мәфһум јаратма, адландырма хүсусијјәтини нәзәрә алдыгда онун тәрәфләрини ајры-ајры үзвләр кими тәһлил етмәк фикринин мәктәб тә'лими үчүн уғурлу олмадығыны е'тираф едәрик.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәнин тәрәфләринин бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә, мүнасибәтдә адландырмаја хидмәт етмәсини биз бир сыра фразеоложи бирләшмәләрдә дә көрә билирик; мәсәлән: **чәһәннәмин дәрәси, түркүн сөзү, атасынын оғлу** вә с.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәләрлә бағлы марағлы фактлардан бири дә бу бирләшмәнин икинчи тәрәфинин бә'зән биринчи тәрәфсиз ишләнә билмәсидир.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәдә тәрәфләр семантик чәһәтдән бир-бири илә о дәрәчәдә говушур ки, бунун нәтичәсиндә бә'зән икинчи тәрәф тәкликдә һәмин бүтөв мә'нанын дашыјычысына чеврилир. Јә'ни биринчи тәрәфин ифадә едәчәји мә'на јүкү—кимә мәнсуб олма, кимә аид олма вә с. мәнсубијјәт шәкилчили (әлбәттә, мәнсубијјәт шәкилчиси биринчи тәрәфин характерини асанлыгла мүәјјән едир) икинчи тәрәф васитәсилә ифадә олунур. Әлбәттә, буну јалныз дилимиздә мәнсубијјәт категоријасынын әламәтләринин сон дәрәчә күчлү мә'на тутуму вә мөвге үстүнлүјү илә изаһ етмәк олар. Һәтта дејәрдик ки, икинчи тәрәфин мүстәгил, јә'ни икинчи тәрәфсиз ишләнә билмәси фактынын өзү белә, бу бирләшмәнин мә'на бағлылығынын нә дәрәчәдә мөһкәм олдуғуну көстәрир. Белә ки, дилин инкишафы нәтичәсиндә бирләшмәнин икинчи тәрәфи ајры ишләнә биләрәк (бу заман биринчи тәрәф өз функсијасыны икинчи тәрәфин мәнсубијјәт шәкилчисинә һәвалә едәрәк онда «јашајыр») мүстәгилләшир вә һәтта сөздүзәлтмәдә иштирак едә билир; мәсәлән: **доғрусу, дүзү, гысасы, мүхтәсәри** (сөзүн доғрусу, сөзүн гисасы, сөзүн дүзү, сөзүн мүхтәсәри) вә с.

Чүмлә тәһлилиндә тәктәрәфли бирләшмәләрлә әлагәдар бә'зи мәсәләләрә дә диггәт јетирәк. «Китабым столун үстүндәдир» чүмләсиндә **китабым** сөзүнә н ә ? суалыны вермәклә кифајәтләнирик: Н ә с т о л у н ү с т ү н д ә д и р ?—**Китабым.** Суал олунур ки, әкәр үчүнчү нөв исми бирләшмәнин биринчи тәрәфини тә'јин етмәјә. суалларла мүәјјәнләшдирмәјә еһтијач дујулурса, нијә бу чүмләдә гаршымыза к и м и н ? суалы чыхмыр? Јухарыда гејд етдик ки, «мәним», биринчи шәхс әвәзлији «китабым» сөзүндәки -ым шәкилчисиндә тәзаһүр едир; бу, шүбһәсиздир. Ахы бу әламәт үздә олдуғу һалда, нијә биз н ә ? суалы илә кифајәтләнирик? Әкәр «мәним» сөзүнү өз јеринә артырсаг, онда суалы нечә вермәли оларыг? Јәгин ки, к и м и н к и т а б ы ? шәклиндә. Демәли. истәр **китабым** формасында, истәрсә дә **мәним китабым** шәклиндә ифадә олунан анлајыш н ә ? суалына чаваб верир; биринчи тәрәфә ајрыча суал вермәк, тә'лимдә долашыглыгдан башга һеч нә вермир. Әкәр јухарыда көстәрилән шәкилдә «бәрпаја» еһтијач варса (онсуз да бу бәрпа фикрән мөвчуддур), елә бу фактын өзү үчүнчү нөв исми бирләшмәнин тәрәфләринин бирликдә бир чүмлә үзвү олдуғуну тәсдиг едир; һәмин бирләшмәдәки грамматик бағлар лексик-семантик мә'нанын дашыјычысына чеврилир.

Ејнитипли башга бир мисала да нәзәр јетирәк: «Анан сәни көзләјир» чүмләсиндә **ана** сөзүнә «Ким сәни көзләјир?» суалыны веририк. Лакин «Сәнин анан нә ағыллы гадындыр» чүмләсиндә үчүнчү нөв исми бирләшмәјә, бә'зиләринин фикринчә, белә суал вермәлијик: К и м а ғ ы л л ы г а -

Scanned with CamScanner

дындыр?—**Анан.** Кимин ана-сы?—**Сәнин.** Әлбәттә, чүмлә дахилиндә бир гадындан—анадан сөһбәт кедир; истәр о, **«ана»** шәклиндә ифадә олунсун, истәр **«сәнин анан»**, истәрсә дә **«о»** шәклиндә. Одур ки, бу форманын һәр үчү ејни суал тәләб едир: ким? Буну хырдаламаг исә чүмләјә һеч бир јенилик вермир. Көстәрилән шәкилдә тә'јинетмә исә јалныз сөз бирләшмәләри өјрәнилдикдә фајдалы ола биләр.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәнин тәрәфләринин бир-бири илә мөһкәм әлагәдә олмасыны бу тәрәфләр арасына истәнилән гәдәр изаһедичи сөзләрин дахил ола билмәсиндә дә ајдын нәзәрә чарпыр. Мәсәлән: «Вәтәнин одун-аловун дәһшәтләри ичиндән кечиб кәлмиш мәрд оғуллары бу күн дә өн чәбһәдәдирләр». Ким бу күн дә чәбһәдәдир? — **Вәтәнин одун-аловун дәһшәтләри ичәрисиндән кечиб кәлмиш мәрд оғуллары.** Көрүндүјү кими, «вәтәнин оғуллары» бирләшмәсинин тәрәфләри арасына дахил олмуш једди сөз онун грамматик-семантик бүтөвлүјүнү зәифләдә билмир.

●

Әдәбијјатдан шакирд елми чәмијјәти

Әсмәр БӘДӘЛОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Әдәбијјат һуманитар елм саһәсинин әсас голларындан биридир. Орта мәктәбдә јалныз дәрс саатлары чәрчивәсиндә бүтүн шакирдләрдә әдәби-елми тәфәккүр јаратмаг вә ону тәдгигатчылыг јөнүмүндә дәринләшдирмәк мүмкүн дејил. Одур ки, мәктәбләрдә әдәбијјата хүсуси мејл едән шакирдләрин мүәјјән групда бирләшдирилмәси вә онларла системли јарадычы иш апарылмасы һазырда даһа бөјүк актуаллыг кәсб едир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрдә әдәбијјата мејл ики чүр ола биләр: 1. Бәдии јарадычылыг истигамәтиндә; 2. Елми-мәнтиги гаврама формасында. Биринчи һалда онлары бәдии јарадычылыг дәрнәји әтрафында бирләшдирмәк олар. Елми чәмијјәт исә өз үзвүндән икинчи тәфәккүр формасы—елми-мәнтиги гаврајыш тәләб едир.

Мәктәбләримиздә тәшкил едилән әдәби елми чәмијјәтләрин ашағыдакы әсасларла ишләмәсини фајдалы һесаб едирик:

1. Әдәбијјат тарихини тез-тез е'тираз доғуран хроноложи ардычыллыға көрә јох, варислијә көрә изләмәк вәрдиши јаратмаг.

2. Әдәби әсәр үзәриндә мүстәгил ишләмәји вә гәнаәтә кәлмәји, әдәбијјатшүнасларла мүбаһисәјә кирмәји өјрәтмәк.

3. Елми үслубда фикир јүрүтмәк (һәм јазылы, һәм шифаһи) гајдаларыны өјрәтмәк.

4. Јығынчагларда, полемик мәчлисләрдә өз фикрини әдәби фактларла, мүхтәлиф бәдии нүмунәләр тимсалында сөјләмәк, сүбут етмәк бачарығы јаратмаг.

5. Классик әдәбијјат нүмунәләриндән парчаларын мә'насыны ачмағы өјрәтмәк; бу мәгсәдлә тарихи, дини шәхсијјәти, рәвајәт вә һадисәләрә даир мә'луматлар вермәк.

6. Ичтимаи, сијаси, дини тәригәт, чәрәјан вә һәрәкатларын әдәбијјата тә'сирини мәнтиги әсасларла арашдыра билмәји өјрәтмәк.

7. Әдәбијјатла тарихин вәһдәтини, милли әдәбијјаты өјрәнмәк үчүн милли тарихи өјрәнмәјин ваҹиблијини дәрк етдирмәк.

8. Ајры-ајры ичтимаи гурулушларда вә тарихи дөврләрдә јаранмыш әдәбијјатын сијасәтә вә чәмијјәтә мүнасибәтини мүстәгил арашдыра билмәји өјрәтмәк.

Әлбәттә, сајылан чәһәтләр ШЕЧ үзвләрини сөзүн чылпаг мә'насында охујуб-јазмаға сөвг етмәклә, «алимлијә» чағырмагла јаранмаз. Онун үчүн нәзәри мәшғәләләр вә һәмин мәшғәләләрин мәзмунуна мүвафиг тәдбирләр дә (мүзакирәләр, тәһлилләр, екскурсијалар, көрүшләр) лазымдыр.

Фикримизчә, чәмијјәтин тәмәли бу дејилән әсаслар үзәриндә гуруларса, о, фәннә хүсуси мејли олан шакирдләрин һәм нәзәри-мә'нәви инкишафына, һәм дә әдәби јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрәр, һәр һансы әдәби мөвзу әтрафында сәрбәст мүлаһизә јүрүдә билмәк бачарығыны, јазылы вә шифаһи нитгинин мүстәгил рабитәсини инкишаф етдирәр, онлары әдәби ахтарычылыға руһландырар, тәдрис олунан мөвзуларла јанашы, мөвзуданкәнар биликләрини дә артырар.

Шакирд елми чәмијјәтләри һаггында нүмунәви әсаснамәдә белә бир мүддәа вардыр ки, ејни микрорајонда јерләшән мәктәб, мүәссисә вә тәшкилатларын нәздиндә фәалијјәт көстәрән шакирд групларынын үмуми чәмибирлији ШЕЧ адланыр. «Чәмијјәт» сөзүнүн өзүндә еһтива етдији мә'на тутуму бахымындан бу, дүзкүн фикирдир вә мүхтәлиф фәнләрлә бағлы груплары бирләшдирә биләр. Лакин бурасы да вар ки, микрорајонда бир нечә дејил, бир груп фәалијјәт көстәрирсә, ону да чәмијјәт адландырмаг лазым кәлир. Бу мә'нада республиканын мүхтәлиф рајонларына көндәрдијимиз сорғуја әсасән гәнаәтбәхш чаваб алмасаг да, марағлы бир тәчрүбәнин изинә дүшдүк. Мә'лум олду ки, Масаллы рајонунун Әркиван кәндиндәки Ч. Чаббарлы адына орта мәктәбдә јухары синиф шакирдләринин әдәбијјатдан елми чәмијјәти вар; рәһбәри дә мәктәбин әдәбијјат мүәллими, республиканын габагчыл маариф хадими **Талыб Әлијевдир.**

Талыб мүәллим ШЕЧ-ин нечә јаранмасы барәдә суалымыза чаваб верәрәк дејир ки, дәрсдә шакирдләри марагландыран мүхтәлиф суаллар ортаја чыхыр. Онларын шәрһи програм материалларынын өјрәдилмәсини вахт бахымындан бир нөв чәтинләшдирир. Одур ки, шакирдләрин разылығы илә «Сәнин сөзүн» адлы сәрбәст саат тәшкил етдик. Лакин тәдричлә сәрбәст саатын мәзмунуна дахил олан сөһбәтләр суал-чаваб мәчрасындан чыхыб елми истигамәт алды. Шакирдләр тәкчә полемикада иштирак етмәк, системсиз һалда јаранан суаллара чаваблардан өјрәнмәк јох, һәм дә өзләри ахтармаг, тапмаг, гәнаәтләрини јазылы сурәтдә үзә чыхармаға мејл етдиләр. Одур ки, мәктәбдә гәрара алынды ки, әдәбијјата хүсуси мејл көстәрән јухары синиф шакирдләринин бирлији—елми чәмијјәти тә'сис олунсун.

ШЕЧ-ин ишини кејфијјәтчә јахшылашдырмагдан өтрү һәм Әркиван, һәм дә гоншу мәктәбләрин бә'зи мүәллимләриндән, партија вә комсомол тәшкилатларынын нүмајәндәләриндән ибарәт мәсләһәтчиләр групу јарадылмыш, елми шуранын тәркиби мүәјјәнләшдирилмиш, ШЕЧ шурасынын сәдри, мүавини вә елми катиби сечилмиш, әсаснамәси вә органы («Бүллетен») тә'сис олунмушдур. Бунлардан әлавә мәктәбин јетирмәләри олан али мәктәб тәләбә елми чәмијјәти үзвләринин мәктәбдә көрүшү кечирилмиш, онларын јаздыглары елми ишләрдән нүмунәләр, еләчә дә диплом ишләри илә шакирдләр таныш олмушлар.

Һазырда мәктәбдә мүнтәзәм олараг ШЕЧ-ин нәзәри мәшғәләләри вә мәсләһәт саатлары кечирилир. Ајда бир дәфә кечирилән нәзәри мәшғәләләрдә дәрсдә үзәриндә кениш дајанмаға имкан олмајан вә јахуд бүтүн шакирдләрә јох, јалныз әдәбијјат һәвәскарлары үчүн фајдалы һесаб едилән мәсәләләр ишыгландырылыр.

Тамамланмыш вә мүсбәт рә'ј алмыш елми ишләрин тәһлили көстәрир ки, мүәллифләр дүшүнүлмүш фикир сөјләмәјә, ону әсасландырмаға, нәтичәләр чыхармаға чалышырлар; китаб чүмләләринә мејл етмирләр; һәр јазыда шакирдләрин өзүнәмәхсус үслублары һисс олунур.

ШЕЧ-дә ашағыдакы тәдгигатлар апарылмышдыр:

—Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында көзәллијин тәрәннүмү;

—Н. Кәнчәви јарадычылығында тәрбијә мәсәләләри;

—М. Фүзулинин јарадычылығында инсан характеринин формалашмасында саф мәһәббәтин ролунун әсасландырылмасы;

—М. Мүшфигин «Шәнкүл, Шүнкүл вә Мәнкүл» мәнзум нағылынын тәһлили;

—С. Вурғун јарадычылығында шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән истифадә;

—С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» ше'риндә совет характеринин тәрәннүмү;

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

—М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романында коллектив тәсәррүфата рәһбәрлик проблеминин гојулушу вә һәлли;

—Сов. ИКП-нин јенидәнгурма, сүр'әтләндирмә сијасәти вә инсан амили;

—Сов. ИКП-нин јенидәнгурма, сүр'әтләндирмә сијасәти, онун маһијјәти вә мәгсәди вә с.

Көрүндүјү кими, мөвзуларын чоху совет әдәбијјаты вә сон дөвр ичтимаи-сијаси һадисәләри илә бағлыдыр. Бизчә, чәмијјәтин нәзәри мәшғәләләрини «Әдәбијјатымызын көксүндә шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн јаралары», «Дурғунлуг дөврү» дедијимиз заман тутумунда јаранмыш әсәрләримиз вә онлардакы тәнгиди реаллыг мөвзулары, еләчә дә мүхтәлиф әдәби чәрәјанларла бағлы проблемләр әтрафында да гурмаг лазымдыр. Ону да дејәк ки, ШЕЧ гојулмуш проблемлә бағлы мүхтәлиф әсәрләри тәһлил вә музакирә дә едә биләр. Мәсәлән, «Әдәбијјатымызын көксүндә шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн јаралары» проблеми илә бағлы Р. Һүсејновун «Чавидләр» әсәринин тәһлили фајдалы олар.

Бәс шакирдләрин һазырладыглары елми ишләр иншадан нә илә фәргләнир вә үмумијјәтлә елми чәмијјәтин фајдасы нәдәдир?

1. Елми ишин јеринә јетирилмәсинә иншадакы кими мәһдуд вахт верилмир. Шакирд ону ики-үч аја (тәхминән, руб әрзиндә) јазыб тамамлајыр.

2. Мүәллиф елми иши һазырладығы мүддәтдә мүхтәлиф мәнбәләрә мүрачиәт едир; һәмин мөвзуда кимләрин мәшғул олдуғуну, нә кими мүлаһизәләр јүрүтдүјүнү өјрәнир; һәјати фактлардан бәһрәләнир.

3. Өз фикрини өлчүб-бичир, охудуғу мәнбәләрә мүнасибәтини билдирмәклә јени сөз демәјә чалышыр.

4. Елми ишин һәчми иншадан чох олур.

Беләликлә шакирдләрдә:

—һәр һансы мәсәләјә сәрбәст јанаша билмәк вә мүстәгил сөз демәк вәрдиши јараныр;

—мөвзуја план тәртиб етмәји, вахты дүзкүн билмәји, тәдгигатдан чыхан нәтичәләри системләшдирмәји, мүндәричат јазмағы, әдәбијјат көстәричиси тәртиб етмәји, әдәбијјатдан хүласәләр чыхармағы, ситат кәтирмәји өјрәнирләр;

—јазылы-рабитәли нитгләри, әдәби-бәдии фантазијалары инкишаф едир;

—онларда һәјата фәал мүнасибәт, һадисәләрә тәнгиди јанаша билмәк, писдән икраһ едиб, јахшыны мәнимсәмәк хүсусијјәти формалашыр;

—фәннә даир биликләри артыр вә дәринләшир;

—дүнјакөрүшләри кенишләнир.

Низаминин лирик әсәрләринин тәдриси вә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси

Сајад РҮСТӘМОВА
Бакы шәһәри 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Шәхсијјәт чәмијјәтин зәррәсидир. Лакин һәр бир чәмијјәтин мә'нәви јеткинлији сөзүн әсл мә'насында һәмин зәррәләрин бүтөвлүјү илә өлчүлүр. Демәли, инкишаф етмиш зәнкин мә'нәвијјатлы шәхсијјәтин формалашмасы мүәјјән амилләрдән асылыдыр. Чүнки һәр бир кәс дүнјаја инсан кими кәлир, шәхсијјәт кими јох. Шәхсијјәтә чеврилмә исә, ичтимаи һәјатда фәал, мәгсәдјөнлү, шүурлу фәалијјәт просесиндә тә'мин олунур.

Бөјүмәкдә олан нәслин мә'нәви тәрбијәси дөврүмүзүн ән актуал проблемләриндән бирудир. Бу проблемин һәллиндә дүнјанын мүтәфәккир шаири Низаминин фикирләри вә идејалары, мә'нәвијјат, әхлаг, һуманизм, бејнәлмиләлчилик бахымындан бу күн һәмишәкиндән даһа актуалдыр.

Н. Кәнчәвинин 850 иллик јубилејинә һазырлашдығымыз индики шәраитдә бөјүк шаирин јарадычылығына даһа чох мүрачиәт етмәли олуруг.

CamScanner ile tarandi

Узун илләрин тәчрүбәси вә апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, орта мәктәбин әдәбијјат програмында нәзәрдә тутулан саатлар вә синифдәнхарич мәшғәләләр бунун үчүн кифајәт едир. Бу шәртлә ки, мәшғәләләрдә үмумиләшдиричи шәрһләрә даһа чох үстүнлүк верилсин. Белә үмумиләшдирмәләр шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинә тә'сир едәчәк фактларын мәзмуну үзәриндә гурулсун вә дүзкүн шәрһ олунсун.

Мә'лумдур ки, Низаминин 20 мин бејтдән ибарәт диваны вар. Бундан әлдә едилән аз бир һиссә Низаминин епик јарадычылығы илә сых вәһдәтдәдир, ејни һәјат ахарындан гүввәт вә гүдрәт алмагдадыр.

Шаирин јарадычылығыны тәдрис едәркән лирикасы үзәриндә хүсуси дајанмаг лазым кәлир. Она көрә ки, Низами лирикасынын мәзмуну илә епик әсәрләри арасында үмуми бир руһ, бир бағлылыг вар. Бөјүк әсәрләриндә галдырдығы проблемләрә шаир һәлә гәзәл вә рүбаиләриндә тохунурду.

Мән Низаминин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верәркән гејд едирәм ки, диван ән азы 100—200 ше'р топланмыш күллијјата дејилир. Шаир һәлә епик јарадычылыға башламаздан әввәл фәхрлә јазыр ки, өмрү һәдәр кечирмәмишдир, инди онун диваны вардыр:

Бир күн нәш'әлијдим, аләм шад кими,
Дәмләр ичиндәјдим Кејгубад кими;
Гашларым ачыгды, санки бир каман,
Гаршымда дурурду јаздығым диван.

Низаминин лирик јарадычылығы үчүн нәзәрдә тутулмуш 1 дәрс саатынын һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәк үчүн әввәлчәдән кениш һазырлыг ишләри апарылмышдыр. Јени дәрси ән'әнәви суалла башлајырам: «Сиз шаирин һансы гәзәлләринә мусиги јазылдығыны билирсинизми?».

Шакирдләр чаваб верирләр ки, «Сәнсиз», «Севкили чанан» гәзәлләринә романслар јазылыб, һабелә Низаминин «Көзүм ајдын» гәзәли вә «Ешгдир меһрабы уча көјләрин» муғамат үстә охунур.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, Низаминин әсәрләри јалныз бу күн мүғәнни вә бәстәкарларын диггәтини чәлб етмәмишдир. Һәлә Низами өз сағлығында гәзәлләринин мәчлисләрдә мүғәнниләр тәрәфиндән охундуғуну јазырды. Әјани олмаг үчүн шаирин әсәрләриндән сечилән парчалары магнитофон васитәсилә сәсләндирирәм:

Дәстә-дәстә дурмуш түрфә көзәлләр,
Дилләрдә Низами јазан гәзәлләр.
Бир ширин авазла һеј охујурлар;
Чәнки јарасына мәлһәм гојурлар.

Шакирдләрә ајдын олур ки, шаирин јалныз ири һәчмли әсәрләри дејил, «Диван»ына дахил олан ше'рләри дә она шөһрәт кәтирмиш, «чәнки јарасына мәлһәм гојурмуш», «гулаглар үчүн әрғәнун сәдасы верирмиш». Шаир сөзүнү ән хош мусиги сәдасы верән чалғы аләтләриндән үстүн тутмушдур:

Гәзәлим гулаглар үчүн верәр әрғәнун нәвасы,
Үзү лалә рәнкли мej тәк, әсәрим үрәкачандыр.
Дәфи чалмарам сәбәбсиз, тој олар тәбил чаларсам,
Сөзүмүн јанында сөзсүз нә ки, чалғы вар јаландыр.

Шакирдләрин һамысында «Н. Кәнчәвинин лирикасы» (тәртибатчысы А. Рүстәмовадыр) китабы олдуғу үчүн дәрсдә бир нечә гәзәл, рүбаи охунур вә шәрһ олунур.

Тәчрүбәдән мүәјјәнләшдирилмишдир ки, шакирдләр даһа чох көстәрилән гәзәлләри өјрәнмәјә вә әзбәрләмәјә мејл көстәририләр.

Чаванлыг, икидлик, мәрдлик һагда:

«Чаванлыг вар икән әлдә кәрәк гәдрини билә инсан».
«Јол чәтин, аләм гаранлыг—атыны бир јана чәк».
«Гәм јемә, бир јар вар, ахыр сәнә гәмхар олар».
«Етмә, кәл өз камыны бир бөјлә вирәндан тәләб!» вә с.

Мәһәббәт һагда:

«Ашигәм, әмрини вер ашигинәләнә, күлүм».
«Сәнсиз»,
«Јенә төвбә евими ешг хараб етмәдәдир».
«Ај үзлү никарым, кимә меһма[...] олачагсан?
«Еј назлы мәләк вә шух диларәм[...]
вә с.

Мә'лум олдуғу үзрә мәктәбдә вери[...]лән елми биликләр дүнјакөрүшү[...] формалашмасы үчүн дә әсасдыр. Ә[...]раф керчәклијә, доғрудан да фәал, т[...]

Scanned with CamScanner

сирли мүнасибәт бәсләнмәси исә әгидәдән, мөһкәм тәшәккүл тапмыш бахышлардан, бу бахышлар инсанын мүдафиә едиб рәһбәр тутдуғу идејаларын доғрулуғуна инаныб әмин олмасына әсасланыр.

Бу мәгсәдлә синфә тапшырыг верирәм. Белә ки, шаирин «Лирика» китабында олан рүбаи вә гәсидәләрдән парчалар сәссиз охунур: «тәрбијәви әһәмијјәт дашыјан, инсаны хејирхаһ әмәлләрә сәсләјән, чүр'әтли, гәтијјәтли олмаға, вар-дөвләт топламагдан чәкинмәјә, елм-билик һасил етмәјә чағыран бејтләр, мисралар сечилир. Шакирдләрин бир гисми исә һәмин бејт вә мисралары нәсрә чевирирләр. Шакирдләри инандыра биләчәк, онларда өз бахыш вә мүһакимәләрини горумаг үчүн фәаллыг јарада биләчәк зәрури сүбутлар (фактлар, бәдии парчалар) сечир, шакирдләри зиддијјәтләр гаршысында гојур, фикир мүбадиләси тәшкил едир, фикирләрини тәсдиг едәчәк сүбутларын кәтирилмәсини тәләб едирәм.

Беләликлә, дәрс мүсаһибә үсулу илә апарылыр.

Сорушурам: Нијә шаир өзүнү сөзәсәнәтә һаким бир шәхс сајыр, гәләми илә өзүнү чаһан фатеһи адландырыр?

Шакирдләр сечдикләри бејтләрлә бу суала ајдын вә кениш чаваб верирләр.

«Мәнәм ол шаһи-мәани ки, фәзиләтим әјандыр;
Јер илә зәманә һаким һүнәрим бир асимандыр»;
«Нәфсим тутуб чаһаны учу сәсли зәнкә бәнзәр,
Гәләмимсә бајраг олмуш, о да фатеһи-чаһандыр) вә с.

Өз доғма халгынын ән көзәл мә'нәви кејфијјәтләрини тәрәннүм едәрәк бәшәри идеаллар сәвијјәсинә јүксәлән Низами әсәрләри шакирдләрин естетик дүнјасына шәфәг сачыр, онларын характеринин формалашмасына тә'сир көстәрир:

Нијә ше'р-сәнәтимлә бу гәдәр өјүнмәјим ки,
Нечә көр ләтиф сөзүм вар, су кими ахыр, рәвандыр.

Ејни заманда шакирдләрин фикрини ашағыдакы бу бејти ачмаға чәлб етмәк лазым кәлир:

Алтын көзү ишыгланмыш, гәлб[illegible] чырағындан,
Јахшы олар, бу нур илә кизли хәзинә ахтарасан.

Шаирин фикринчә, инсанын ағлы гәлбин чырағы илә ишыгланыр, бу нурла, ишыгла да о, кизли хәзинәләр ахтарыр. Көрәсән шаир хәзинә дедикдә нәји нәзәрдә тутур?

Шакирдләр бу суала һәм нәсрлә, һәм дә нәзмлә чаваб вермәјә чалышырлар:

Даһи шаир инсанлары зәһмәт чәкмәјә, ағылла һәрәкәт етмәјә, кизли хәзинәләр ахтармаға сөвг едир.

«Хәзинә тапмаг истәјирсән, сындыр чанын сүтунуну.
Ки, хәзинәләр асанлыгла әлә кәлмәз, анла буну?»
«Әкәр чәннәт истәјирсән, өзүн парла көвһәр кими,
Кечәләри ишыгландыр өз нурунла гәмәр кими».

Шакирдләр сечдикләри бејтләрә әсасән изаһ едирләр ки, шаир инсаны һәр чүр әталәтдән, тәнбәлликдән чәкиндирир, она-буна әл ачмамағы мәсләһәт көрүр. Мәсәлән:

Истәјирсән әкәр балыг, гушла долсун сәнин сүфрән,
Јолчу олма ибрәт көтүр Сүлејманын зәнбилиндән.

«Сүлејманын зәнбили» ифадәсинин изаһыны шакирдләр шәрһләр сәһифәсиндән ајдынлашдырыр вә белә гәнаәтә кәлирләр ки, инсан кәрәк кимлијиндән; мадди вәзијјәтинин нечәлијиндән асылы олмајараг, једији хөрәји өз зәһмәти, өз әли, өз әмәји илә газансын.

Әлбәттә, Низаминин лирик әсәрләри һикмәт дүнјасыдыр, мә'нәви тәкмилләшмә үчүн зәнкин хәзинәдир. Бу хәзинәдән нә гәдәр истифадә етсән дә, онун вары түкәнмәз. Гејд етмәк лазымдыр ки, дәрси башдан-баша шәрһләрә, изаһатлара һәср етмәк дә мүмкүн дејил. Она көрә дә чалышырам ки, бу ахтарышларын башлыча нәтичәси дәрсдә шакирдләрин идрак фәаллығыны вә мүстәгиллијини күчләндирсин, онларын мә'нәви дүнјасыны зәнкинләшдирсин. Бу мөвзуда дәрси јекунлашдырмаг мәгсәдилә рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишдән истифадә едир вә «Низами инсанлары нечә көрмәк истәјир?» мөвзусунда әввәлдән сечилмиш материаллар әсасында евдә иншалар јазмағы тапшырырам. Һәмин материаллардан нүмунәләр ашағыдакы кимидир:

1. Низами инсанлары елм далынча кетмәјә, ајыг олмаға сәсләјирди.

Елм охујла, овла әкәр истәјирсән тәмиз шикар,
Елм илә ов шикар елә, ов итилә нә ишин вар?

Кечә ај тәк ојаг ол ки, сирләр әјан олсун сәнә,
Әкәр аләм көрән ајсан, ја да шаһсан бу аләмә,
Нурлу бир тале диләрсән, јатма сән та сүбһәдәк,
Һеч нә чатмаз, јатмыша, тале ајыгла јар олар.

2. Низами кәнчләри чаванлығын гәдрини билмәјә, күнләрини бош кечирмәмәјә, хејирли ишләрә сәрф етмәјә чағырыр.

Нә дөвләт варса дүнјада сәнә анчаг өмүрдүр бил,
Онун мә'насыны дәрк ет, чалыш бош кечмәсин бир ан!
Нечүн сән һәрзә ишләрдә верирсән өмрүнү бадә,
Хејирли ишләрә сәрф ет, һәјалә чавидан!

3. Низами нәсиһәт етмишдир ки, дүз данышмаг, инсана шөһрәт, һөрмәт кәтирәр.

Ејлә тәрпән ки, јаланчы демәсинләр адына,
Доғру олсун, адын һәр өлкәдә шөһрәтдә олар.
Доғру јери ки, сәрв тәк азад олсан.
Тәрәзи арпа гәдәр мишк илә нүкһәтдә олар.

4. Низами инсанлары достлуға, гардашлыға чағырыр.

Көмәк ет аләмә, аләм дә сәнә дуст олсун,
Достун олмазса, һәјатын да фәлакәтдә олар.

Өмүр вәфасыздыр, күлүм, инсана,
Јахшылыг тохуму сән әк һәр јана,
Бу дүнја һеч кәсә галмајачагдыр.
Бары вәфалы ол өз достларына.

5. Низами инсанлары чүр'әтли, чәсарәтли, икид, мәрд, чәсур көрмәк истәјир.

Дәниздә бир горху көрсән, киши кими һүммәтли ол,
Тәләсәрәк ләнкәр салма, һәр вурушда чүр'әтли ол!
Мурада мухалиф бир күләк әссә, дүшмә руһдан,
Бу күләјә гаршы дуруб, гәләбә чал она һәр ан...

Гане ол, сәбр ејлә, ач гал, мәрдлик ејлә дәһрдә
Етмә әсла сән чөрәк бир гејри-инсандан тәләб.

6. Зәһмәтдән зөвг алмаг, намуслу әмәклә чәннәт јаратмаг, шөһрәтә чатмаг—Низами јарадычылығынын ана хәттидир.

Сүр һәјат өз зәһмәтинлә, шири ол сән һүммәтин,
Сән һумасан, сәрчәләр хырманлара чәксин һүчум.

Сән ки, сәлимсән, дәвәјә мөһтач о бимар олар,
Су—чөрәкчин һәр кәсә алчалма, еј шири-жејан!

Сыхма көһнә палтарынла һеч заман сән гәлбини,
Тәзә палтар истәмә, сән етмә нададан тәләб!

7. Низами инсаны көзү тох олмаға, вар-дөвләт һәриси олмамаға сәсләјирди.

Јәмән солтанынын бахдым гәбринә,
Бир кәфан чыхарыб о верди мәнә,
Деди ки, сән күлмә сәхавәтимә,
Дүнјадан көчәркән бу чатыб мәнә.

Хәчалик зијнәтләрилә сән бәзәнмишсән әкәр,
Топла тез кәл онлары, чырп, гој тәмиз олсун јахан...

Бәхт гыл, зијнәт үчүн зәр топлама аләмдә һеч,
Та ки, сән дә зәр кими һәм ихтијар ол, һәм чаван...

Шакирдләр верилмиш материаллар әсасында јаздыглары иншаларда белә бир үмуми нәтичәјә кәлирләр ки, шаирин ше'р хәзинәсинин, сөз вә кәлам дүнјасынын башлыча гајәси халга, вәтәнә, инсанлыға, хејирхаһлыға, саф мәһәббәтә хидмәт етмәк олмушдур. Шаир зүлм вә зүлмкарлыг әлејһинә чыхараг инсаны алчалданлары чидди гамчыламышдыр.

●

CamScanner ile taramdı
Scanned with CamScanner

Әдәбијјат тәдрисиндә екран васитәләриндән истифадәнин бә'зи мәсәләләри

Саһиб ГОЧАЈЕВ
Бакы шәһәри 274 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Шакирдләрин тә'лим марағынын күчләндирилмәси вә онлара верилән билникләрин мөһкәмлијинин тә'мин едилмәсиндә дикәр објектив амилләрлә техники васитәләрин имканларындан мәгсәдјөнлү истифадә едилмәси мәктәб тәчрүбәсиндә сүбута јетирилмишдир.

Бу јазыда әдәбијјат тәдрисиндә екран васитәләриндән истифадәнин бә'зи мәсәләләринә тохунмағы, нәзәри вә тәчрүби мүлаһизәләримизи ифадә етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләрә әсасән бу саһәдәки мөвчуд вәзијјәти үмумиләшдирәрәк дејә биләрик ки, өтән онилликдә республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә екран васитәләринин имканларындан истифадә вәзијјәти дөври онилликдәкиндән јүксәк елми-методик сәвијјәдә олмушдур. Сон илләрдә исә бу саһәдә мәзмун вә кејфијјәт ирәлиләјишиндән даһа чох керилик, һәтта лагејдлик вә дурғунлуг да мүшаһидә едилир. Бизчә, јаранан хошакәлмәз вәзијјәтин објектив сәбәбләрини ашағыдакы кими ифадә етмәк олар: белә бир факт тәкзибедилмәздир ки, мәктәбләримизин техники васитәләр фонду мүнтәзәм олараг артыр. Анчаг тәәссүф һисси илә көстәрмәк лазымдыр ки, бу артым әсасән ән јени, мүасир, иш принсипи асан олан екран апаратлары илә дејил, тәчһизат анбарларында нечә илләрдән бәри атылыб галан көһнә типли екран васитләри илә тә'мин едилир. Јардымчы һиссәләрин чатышмазлығы үзүндән һәмин пројексија апаратларынын хејли һиссәси чох тез сырадан чыхараг јарарсыз һала дүшүр. О да мүәјјән олунмушдур ки, мәктәбләримиздәки мөвчуд техники васитәләр фондунун јарыдан чоху истифадә үчүн јарарсыз вәзијјәтдәдир.

Тә'лимин һәр һансы саһәсиндә јүксәк кејфијјәтин тә'мин едилмәсиндә һәмин саһә үзрә апарылан елми-методик ишләрин вә тәчрүби үмумиләшдирмәләрин ролу бөјүкдүр. Јетмишинчи илләрдә бу проблемә һәср едилмиш елми-практик конфрансларын кечирилмәси ән'әнәси нәдәнсә сәксәнинчи илләрдә давам етдирилмәмишдир. Јетмишинчи илләрдә Иттифагын, еләчә дә республикамызын мәркәзи педагожи мәтбуатында тә'лимин техники васитәләриндән истифадә мәсәләләри кениш әкс олундуғу һалда, сон илләрдә белә јазылара тәсадүфдән-тәсадүфә раст кәлмәк олур.

Керилијә сәбәб олан амилләрдән бири дә мәркәзләшдирилмиш јолла диафилм вә тәдрис филмләринин истеһсалы саһәсиндәки дурғунлугла изаһ едилмәлидир. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, кениш мөвзу даирәсинә малик олан Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдрисиндә истифадә үчүн сон ијирми беш илдә чәми дөрд тәдрис филми истеһсал едилмишдир: («Сәмәд Вурғун», «М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы» (ики һиссә), «Чәфәр Чаббарлынын сәһнә әсәрләри» (ики һиссә, дөрд фрагмент), «Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығы».

Әдәбијјат тәдрисиндә истифадә үчүн диафилмләрин истеһсалы саһәсиндәки вәзијјәт дә гәнаәтбәхш сајыла билмәз. Белә ки, бу вахта гәдәр јеканә олараг Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылыг јолуну хроноложи ардычыллыгла әкс етдирән бир диафилм истеһсал едилмәмишдир.

Тә'лим просесиндә хүсусилә тәдрис филмләриндән истифадә саһәсиндәки дурғунлуғун бир сәбәбини дә РХМШ-ларын нәздиндә фәалијјәт көстәрән филмотекаларын ишиндәки чидди гүсурларла изаһ етмәк лазымдыр. РХМШ-ларын вә филмотекаларын бу саһәдә мәктәбләрлә зәиф әлагәсинин, ишә јарадычы мүнасибәт көстәрилмәмәсинин нәтичәси олараг тә'лим просесиндә тәдрис филмләриндән тәсадүфдән-тәсадүфә истифадә едилир.

Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг бир сыра мәктәбләрдә өз ишинә јарадычылыг вә тәләбкарлыгла јанашан әдәбијјат мүәллимләри екран васитәләринин имканларындан сәмәрәли истифадә едирләр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, хүсусилә IV—VII (V—VIII) синифләрдә өјрәдилән бәдии әсәрләрин идеја-естетик маһијјәтинин шакирдләр тәрәфиндән ајдын дәрк едилмәсиндә епилентләрин тә'лим әһәмијјәти бөјүкдүр. Габагчыл мүәллимләр визуал екран васитинин ән садә нөвү вә мәктәб шәраитиндә һазырланмасы мүмкүн олан белә епилент комплектләриндән кениш истифадә едирләр.

Мүәллимләрин шәхси тәшәббүсү вә шакирдләрин јахындан көмәји илә мүхтәлиф мәзмунларда һазырланмыш епилент комплектләриндән һазырда мәһарәтлә истифадә едән вә бу саһәдә мүвәффәгијјәт әлдә едән мүәллимләримиз дә аз дејил.

Һәмин синифләрин тә'лим материалларына ујғун олараг ашағыдакы мөвзуларда епилент комплектләри һазырлајыб мүвафиг мөвзуларын өјрәдилмәси просесиндә истифадә етмәји фајдалы һесаб едирик.

1. Өлкәмиздә ингилаба гәдәрки феодал-патриархал вә капиталист һәјат тәрзинин үмуми мәнзәрәси һаггында тәсәввүр јарадан мүхтәлиф мәзмунлу иллүстрасијалар;

2. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсини әкс етдирән кадрлар;

3. В. И. Ленинин шәрәфли һәјат јолу, ингилаби фәалијјәти мүдрик рәһбәрлијини әкс етдирән фото вә иллүстрасијалар;

4. Азәрбајчанын тәбиәт көзәлликләринин ајры-ајры лөвһәләриндән ибарәт фото вә иллүстрасијалар;

5. Совет халгларынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә көстәрдикләри рәшадәт вә гәһрәманлығы, фашизм үзәриндәки гәләбәјә јенилмәз инамы ифадә едән материаллар;

6. Совет адамларынын әмәк чәбһәсиндәки уғурларыны әкс етдирән характерик лөвһәләр.

С. Вурғунун «Чејран» ше'риндә доғма Азәрбајчанын тәбиәт көзәлликләринин рәмзи сајылан, әввәлләр Муған чөлләримиздә сүрү илә јашајан, илләр кечдикчә азалыб түкәнән, инди анчаг хүсуси дөвләт горугларында мүһафизә едилән чејран јүксәк бәдииликлә сәчијјәләндирилмишдир. Мәктәбдә бу ше'рин өјрәдилмәси просесиндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, һазыркы мәрһәләдә анчаг мәктәблиләри дејил, кәнд мәктәбләринин шакирдләриндә дә чејран һаггында ајдын тәсәввүр јохдур. Буна көрә дә Азәрбајчанын тәбиәт көзәлликләри, онун мешә вә горуглары, фауна вә флорасы һаггында әјани мә'лумат верән фото вә иллүстрасијалар васитәсилә әсәрин мәнимсәдилмәси хејли асанлашыр.

Мәсәлән, мүәллим ше'рин биринчи бәндиндә Муған чөлләринин отузунчу илләринин тәсвирини верән

Јердән ајағыны гуш кими үзүб
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб.
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб
Баш алыб кедирсән һајана, чејран?

Шакирдләрә әјани көстәрмәк үчүн чејран сүрүсү әкс едилмиш кадры екрана вериб ону изаһ едә биләр. Гејд едәк ки, заһири көзәлликлә јанашы зәриф хәзи вә дадлы әти олан чејранлар овчулары башга һејванлара нисбәтән даһа чох марагландырмышдыр. Хүсусән биздә овчуларын амансызлығы үзүндән чејран нәсли, демәк олар ки, түкәнмишдир.

Мүәллим дикәр бәндләрин шәрһини дә мүвафиг иллүстрасијаларын мүшајиәти илә давам етдирир. Шакирдләр һәмин дәрсдә нүмајиш етдирилән епилент кадрлары васитәсилә анчаг чејран һаггында кениш тәсәввүрә јијәләнирләр. Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, халг шаири С. Вурғун чејранын рәмзиндә бүтүнлүкдә Азәрбајчан тәбиәтини бөјүк сәнәткарлыгла гәләмә алмыш вә онун надир инчиләринин горуныб сахланмасы идејасыны тәблиғ етмишдир. Әсәрин сонунчу бәнди бу фикрин бәдии тәсдигидир.

Овчу, инсаф елә, кечмә бу дүздән,
О чөлләр гызыны ајырма биздән.
Гојма ағры кечә үрәјимиздән,
Гыјма өз ганына бојана чејран!
Нә көзәл јарашыр Муғана чејран.

Бу јолла онлара тәбиәтә, онун көзәлликләринә мәһәббәт һисси ашыламагла бәрабәр бу көзәлликләри горујуб мүдафиә етмәк әгидәси дә јараныр.

Республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә визуал екран васитәләринин тәкмилләшдирилмиш нөвү, тә'лим просесиндә јазы лөвһәсинин әвәзеди-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

чиси һесаб едилән кодоскопдан нисбәтән кениш истифадә едилир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләри үзрә мәктәб шәраитиндә кодопозитив лентләри һазырланмасы саһәсиндә дә мүәјјән тәчрүбә топланмышдыр. Ади салафан вәрәгләри үзәриндә истәнилән мә'лумат вә схеми әкс етдириб кодоскопла нүмајиш етдирмәк олар.

Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә үчүн ашағыдакы истигамәтләрдә кодопозитивләр һазырланмасы тәчрүбәдә өзүнү доғрултмушдур;

Классик лирика нүмунәләриндәки чәтин анлашылан сөз вә ифадәләрин изаһлы лүғәти; әввәлләрдә верилмиш биликләрин мөһкәмләндирилмәсинә, јени биликләрин әсаслы вә шүурлу мәнимсәдилмәсинә хидмәт едән суал вә тапшырыглар; ајры-ајры сәнәткарларын һәјат вә јарадычылыг јолуна даир хроноложи мә'луматлар вә с.

Әдәбијјат дәрсләриндә кодоскопун имканларындан дүзкүн вә мәгсәдјөнлү истифадә едилмәси тә'лим просесинин интенсивлијинин јүксәлмәси, вахта әсаслы шәкилдә гәнаәт едилмәси үчүн шәраит јарадыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, классик әдәбијјатын тәдрисиндә мүһүм компонентләрдән бири лүғәт үзәриндә апарылан ишләрин дүзкүн тәшкили олмалыдыр. Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи классик әсәрләрин дәрсликләрдә вә ја мүнтәхәбатларда верилмиш лүғәтләриндә мүәјјән бәситлик, анлашылмазлыг вә натамамлыг вардыр. Буна көрә дә габагчыл мүәллимләр һәмин лүғәтләр үзәриндә јарадычы иш апарараг онлары саллафан вәрәгәләрдә әкс етдириб мүвафиг мәрһәләләрдә кодоскопла нүмајиш етдирмәләри тә'лим просесиндә хүсусилә вачибдир. Бу бахымдан VIII—IX синифләрдә И. Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан...», «Ағрымаз», «Дилбәра мән сәндән ајру...» әсәрләринин, М. Фүзулинин «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин, «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүвафиг парчаларынын, М. П. Вагифин «Көрмәдим» мүхәммәсинин, С. Ә. Ширванинин «Көнүл та вар әлиндә...» мәтләли гәзәлинин, М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл», «Фәһлә», «Әкинчи», «Сәбр ејлә», «Нә јазым» әсәрләриндә олан лүғәтләрин саллафан тәбәгәләр үзәринә јазылараг мүвафиг гајдада нүмајиш етдирилмәси вә өјрәдилмәси һәмин әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән даһа дәриндән мәнимсәнилмәсини, характерик парчаларын асанлыгла әзбәрләнмәсини тә'мин едир.

Әдәбијјат тәдрисиндә екран вәсаитиндән истифадә ишләринин чанландырылмасы үчүн јени диафилм вә тәдрис филмләринин мәркәзләшдирилмиш јолла истеһсалына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Хүсусилә програм үзрә ајры-ајры синифләрдә өјрәдилән кениш һәчмли әсәрләрин әсас һадисәләрини әкс етдирән диафилмләрин һазырланмасы тә'лим ишинә бөјүк фајда верә биләр. Мәсәлән, VI синфин тә'лим материалларындан Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» поемасыны, Б. Полевојун «Әсл инсан һаггында повест» әсәрини, VII синфин тә'лим материалларындан А. А. Фадејевин «Кәнч гвардија» романыны, Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасыны, Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестини вә с.

Әдәбијјат курсунун тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн мүәллимләрә бу саһәдә систематик көмәк етмәк јени тәдрис филмләринин истеһсал едилмәсинә гајғыны артырмаг лазымдыр.

CamScanner ile tarandı

Әдәбијјат дәрсләриндә халглар достлуғу

Әлиса ИСАЈЕВ
Күрдәмир шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

«Чохмилләтлилик мәдәнијјәтимизин надир хүсусијјәтидир... ССРИ халгларыны онларын тарихи мүгәддәратынын үмумилији бирләшдирир. Бу үмумилик һәр чүр ағыр сынаглардан чыхмыш гардашлығымызын вә доғмалығымызын әсасыдыр».

М. С. ГОРБАЧОВ

Бөјүк вә чохмилләтли Советләр өлкәсинин гүдрәт вә гүввәт мәнбәји өлкәмизин халгларынын достлуғу вә гардашлығыдыр. 130-дан артыг мүхтәлиф дилләрдә данышан бәрабәрһүгуглу совет халгларынын гардашлыг иттифагынын мөһкәмлијини, өлкәмизин монолит бирлијини тә'мин етмәк мәктәб гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Өлкәмиздә јашајан әһалинин демәк олар ки, әксәријјәти өз тәрбијәсини орта мәктәб партасы архасында алмыш вә алмагдадыр. Тәбиидир ки, онларын давранышындакы һәр һансы бир гүсур, һәр һансы бир гејри-нормал вәзијјәт мәктәбин тәрбијә ишиндә бурахдығы сәһвин ачы нәтичәсидир. Дағлыг Гарабағда вә онун әтрафында баш верән һадисәләр көстәрди ки, биз—идеоложи саһәнин ишчиләри халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик саһәсиндә там мүвәффәгијјәтә наил ола билмәмишик, бир торпағын өвлады олан ики халг арасында сөзүн әсл мә'насында сых бирлик јарада билмәмишик.

Һәјатын бу ачы тәчрүбәси бизи тәрбијә просесиндә ССРИ халгларынын бејнәлмиләлчилик һиссләринин инкишафына даһа чох диггәт јетирмәјә, јетишмәкдә олан нәслә мөһкәм идеја инамы ашыламаға сәфәрбәр едир.

Она көрә дә мән шакирдләрими јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрлә камилләшдирмәк үчүн әввәлчәдән програмын имканларыны ајрыча планлашдырырам. Әдәбијјатдан програм материалларынын һәр биринин тәрбијә имканларына (атеизм, вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг, естетик, коммунизм идеалларына сәдагәт, әхлаги сафлыг, халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик, әмәксевәрлик) аид план тәртиб едирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрә халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын ашыланмасында әдәбијјат дәрсләринин имканлары даһа кенишдир. Биз бу саһәдә тәрбијә ишини әсасән үч истигамәтдә апарырыг:

1. Әдәби әсәрләрин тәдриси просесиндә.

2. Дөврүн сосиал-сијаси характеристикасы вә јазычыларын һәјаты нүмунәсиндә.

3. Әдәбијјатдан синифдәнхарич тәдбирләр просесиндә.

Әдәби әсәрләрин өјрәдилмәси просесиндә бејнәлмиләл тәрбијәјә бүтүн синифләрдә кениш јер верирәм.

Мир Чәлалын «Силаһ гардашлары» һекајәси програма (VI синиф) јени дахил едилмишдир. Әсәрин мәзмуну илә танышлыг заманы шакирдләр ағыр мүһарибә илләриндә Аљоша вә Нәчәф арасында јаранмыш гардашлығын сәмими тәзаһүрүнү көрүрләр. Балача охучулар инаныр вә дәрк едир ки, ағыр вә чәтин мүһарибә сынағындан чыхмыш ССРИ халглары әбәди олараг гардашлашмышлар.

Һекајәнин мәфкурәви тәһлили просесиндә јаш сәвијјәсинә ујғун шакирдләри мүсаһибәјә чәлб едир, ашағыдакы суалларла онлара мүрачиәт едирәм:

1. Нә үчүн Мир Чәлал һекајәни «Силаһ гардашлары» адландырыр?

2. Һекајәдә Нәчәфлә Александрын сәдагәтли дост олдуғуну әсәрдән кәтирилән һансы парчаларда изаһ едә биләрсиниз?

3. Сәлтәнәтин Александра һәгиги аналыг мүнасибәтини нечә гијмәтләндирмәк олар?

4. Совет Ордусу сыраларында хидмәт едән јахын адамларыныздан ким-

Scanned with CamScanner

ләр башга халгларла достлуг едир?

Шакирдләрин вердији чаваблары үмумиләшдирир вә ССРИ халгларынын достлуғуна аид онларын јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун бәдии әсәрләрин синифдәнхарич охусуну вә јахуд «Гардашлығымыз сарсылмаздыр» мөвзусунда кичик инша јазмағы тапшырырам (көстәрилән мөвзуда мәктәбдә кифајәт гәдәр бәдии әсәр вар).

Јенә һәмин синифдә С. Рәһимовун «Медалјон» повестиндән парчалар тәдрис едиләркән диггәти әсасән әсәрин ашағыдакы епизодларына чәлб етмәклә шакирдләрә халглар достлуғу һиссләри ашыламаға чалышырам. Бу мәгсәдлә повестдән Валјанын дөјүш мејданында јаралылара тибби јардым көстәрдији һиссәни тәкрар охудур, сонра синфә суаллар верирәм:

—Сиз бурадакы дөјүшчүләр арасында һансы халгларын нүмајәндәләрини көрүрсүнүз?

—Бурадан нә нәтичә чыхарырсыныз?

Онлар көстәрирләр ки, бүтүн бу мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри һамымызын үмуми Вәтәнимиз олан Совет торпағы уғрунда өз чанларындан кечирләр.

Сонра дәрсликдә верилән Әли, Аркади вә јени кәлмиш (күрчү вә осетин) тәјјарәчиләрин мүнасибәти һаггындакы јазычынын фикирләрини онлара чатдырырам.

Әсәрин сонунда шакирдләрин диггәтини Әлинин нәнәси Пәринин танымадығы рус ушаглары Роза вә Борјаны өвладлыға көтүрмәсинә чәлб едир вә Сәрдарын ашағыдакы сөзләрини онлара бир даһа охудурам:

—Мама, апараг бизә—дејиб әјилди, Борјанын голундан тутду, чәкәчәкә ағламаға башлады:—Апараг бизә, гардашым олсун!

Бу нүмунәләри үмумиләшдирәрәк ушагларда белә бир инам јаратмаға чалышырам ки, ССРИ халглары өзүнүн тарихи бирлијинин 70 иллик бир дөврү әрзиндә доғмалашмыш, гардашлашмышлар.

С. Ә. Ширванинин «Оғлума нәсиһәт», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» әсәриндән парчалар, С. Вурғунун «26-лар», С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» әсәрләринин тәдриси просесиндә дә шакирдләри халглар достлуғунун гөзәл нүмунәләри илә таныш етмәк, онларын бејнәлмиләлчилик һиссләрини инкишаф етдирмәк олур.

Сон заманларда ДГМВ вә онун әтрафында баш верән хошакәлмәз һадисәләр мәктәблиләрин халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинә мәнфи тә'сирини көстәрән ачы бир һәгигәтдир. Әкәр биз мүәллимләр ардычыл вә инандырычы шәкилдә тәрбијә иши апармасаг, идракы һәлә камиллә шмәмиш јенијетмәләр арасында халглар достлуғуна инам һиссләри зәифләјә биләр. Она көрә дә әсрләрлә бир торпагда јашамыш Азәрбајчан вә ермәни халглары, әсасән кәнчләр арасында идеоложи иши даһа да гүввәтләндирмәк лазымдыр. Әдәбијјатымызда Азәрбајчан вә ермәни халгларынын достлуғуну тәрәннүм едән дәјәрли бәдии әсәрләр чохдур вә орта мәктәб програмында да белә әсәрләрә кениш јер верилир. Бу имканлардан истифадә едәрәк мән әдәбијјат дәрсләриндә Азәрбајчан вә ермәни халгларынын достлуг әлагәләринин тарихи көкләринин шакирдләрә дүзкүн чатдырылмасына чалышырам.

XIX әсрин ән көркәмли Азәрбајчан мүтәфәккири вә јазычысы М. Ф. Ахундовун әсәрләриндән бәһс едәркән көстәрирәм ки, јазычы һәтта идејасы хәсислијин ифшасына һәср олунмуш «Һачы Гара»да да бөјүк усталыгла ики ермәни әкинчиси Аракел вә Мкртычы әсәрин сүжети илә бөјүк усталыгла бағлајыб онларын васитәсилә ермәни вә азәрбајчанлы зәһмәткешләрин достлуг мүнасибәтләрини сәмими бир дилллә көстәрә билмишдир.

XX әсрин әввәлләриндә көркәмли ингилаби сатирикимиз М. Ә Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ринин тәдриси заманы бу ики халг арасында әдавәт саланларын чиркин симасыны ифша етмәсини, халгын фитнәкарларын гурғусуна инанмасыны бөјүк сәнәткарлыгла гәләмә алмасыны көстәрирәм. Ше'рин тәһлили просесиндә әсәрин онун мәзмун вә идејасынын шакирдләр тәрәфиндән мүкәммәл мәнимсәнилмәсинә чидди фикир верирәм.

Синфи ашағыдакы суаллар үзәриндә ишләдирәм:

1. Ше'р нә мүнасибәтлә јазылмышдыр?

2. Шаир ики халгын тарихән јахынлығыны нечә көстәрир?

3. Халглар арасында нифаг саланлары шаир нечә адландырыр?

4. Сабир бу ики халгын фитнәјә ујмамасыны нәдә көрүр?

5. Шаир һәр ики халгын тәрәггипәрвәр гүввәләрини нәјә чағырыр?

6. Азәрбајчан ССР Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә баш верән һадисәләри нә илә изаһ едә биләрсиниз?

7. Бәс бир груп јенијетмәнин фитнәләрә ујмасына сәбәб нә иди?

Верилән чаваблары үмумиләшдирәркән шакирдләрдә белә бир инам јарадырам ки, азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында һеч бир зиддијјәт вә наразылыг олмамышдыр. Һазырда өлкәмиздә кедән јенидәнгурма дурғунлуг илләриндә әјри јолларла вар-дөвләт әлдә едән екстремистләрин үрәјиндән дејилдир. Ингилаби просес олан јенидәнгурманын гаты дүшмәнләри Гарабағ һадисәләриндән истифадә едиб, халгын мәнафејини өзләринә табе етдирмәјә чәһд көстәрмәк истәјирләр.

Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси әсл халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик епопејасыдыр.

Истәр әсәрин драматик охунушу просесиндә, истәрсә дә тәһлил заманы шакирдләрин диггәтини әсәрдә ики халгын арасында әбәди достлуг бағларыны сечиб-арашдырмаға, кәнар гүввәләр тәрәфиндән онларын арасына нифаг салмаг чәһдләрини арајыб тапмаға чәлб едирәм. Бу мәгсәдлә әсәрдән кәтирилән ашағыдакы парчалар үзрә иш апарырам:

1. «Онлар гоншу идиләр. Дәрдләри бир, еһтијачлары бир, арзулары бир иди».

2. «Ермәни фәһләси дә мүсәлман (азәрбајчанлы—**Ә. И.**) фәһләси кими бир парча чөрәк үчүн кечә-күндүз ишләјир, тәр төкүр. Бизим дүшмәнимиз онлар дејил, сизсиниз—сиз Ағамјанлар, Саламовлар вә сизин архаландығыныз чар чәлладлары».

3. «Нә билим, ај Имамверди, мән дә гарабағлыјам да! Мән дә сәнин кими ахмағам да!»

4. «Көпеј ушағы бир иш ачдылар ки, иш олсун? Ара јердә халгы вердиләр гырғына».

3*

Шакирдләр өјрәнирләр ки, чаризмин вә онун јерли нөкәрләринин фитнәси нәтичәсиндә милли тоггушма баш верирсә дә, бу ики халгын тарихи достлуғу сарсылмыр. Һәтта ән ағыр күнләрдә дә азәрбајчанлы Имамверди ермәни Арамын анасыны ач галмаға гојмур, үз-үзә атышдыглары анда бир-бирини танымјан Аллаһверди вә Имамверди гучаглашыб өпүшүрләр. Мәсчиддә Ејвазын мүсәлман (азәрбајчанлы—**Ә. И.**) өлдүрмәкдә тәгсирләндирилдијини көрән Бахшы ону мүдафиә едир, ағыр күнләр олса да Сонанын тојуна кәлир. Сона Бахшыны фитнәјә ујмуш дәстәдән хилас едир. Мәһкәмәдә Ејвазы мүдафиә үчүн Бахшы кенерал-губернаторун гәтлини өз бојнуна көтүрүр. Сүркүндән азад олдугда биринчи Сонаны ахтарыб тапыр вә онун оғлуну өвладлыға көтүрүр.

Әсәрин тәһлили заманы реал јерли фактларла, Загафгазија вә үмумијјәтлә, ССРИ халгларынын достлуғуна аид тарихи фактларла зәнкинләшдирилмәси шакирдләрдә халглар арасына дүшмәнчилик тохуму сәпәнләрә гаршы нифрәт һиссини даһа да артырыр, халглар достлуғунун сарсылмазлығына, өлкәмизин халгларынын достлуғунун Вәтәнимизин гүдрәт вә гүввәт мәнбәји олмасына инам һиссини мөһкәмләндирир.

Мән јазычыларын һәјаты вә мүәјјән тарихи дөвр һаггында ичмал мә'луматы верәркән дә мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри арасында достлуғун ән јахшы нүмунәләри әсасында халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик кејфијјәтләри ашыламаға чалышырам. Мәсәлән, Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәси һаггында мә'лумат верәркән тәрәггипәрвәр рус зијалыларынын Азәрбајчанда маариф вә мәдәнијјәтин инкишафына көмәјинә аид нүмунәләр көстәрирәм.

М. Ф. Ахундовун һәјатыны өјрәнәркән онун Еристави, Орбелиани, И. Чавчавадзе, Бестужев-Марлински вә башгалары илә достлуг әлагәләри һаггында нүмунәләри онлара чатдырырам. С. Вурғунун һәјатындан бәһс едәркән онун К. Симонов, А. Фадејев,

CamScanner ile tarandi
Scanned with CamScanner

Р. Һәмзәтов, Н. Һикмәт вә башгалары илә достлугу нүмунәләриндән мүһүм епизодлары шакирдләрә чатдырмагла онларын бејнәлмиләлчилик руһунда бөјүмәләринә сә'ј көстәрирәм.

Әдәбијјатдан синифдәнхарич тәдбирләр васитәсилә дә чалышырам ки, шакирдләрин мүзакирә вә тәһлилинә верилмиш әсәрләр онлара халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик һиссләри ашыласын.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов јолдашын ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин ичласындакы нитгиндә дедији: «Бизим партијамыз бејнәлмиләлдир, ингилабымыз бејнәлмиләлдир, өлкәмиз бејнәлмиләлдир, она көрә дә биз чалышмалыјыг ки, бу евдә бүтүн аиләләр миллијјәтиндән асылы олмајараг меһрибан јашасынлар»—фикринин һәјат һәгигәтинә чеврилмәсиндә мүәллимләримиз бүтүн имкан вә бачарыгларыны сәрф етмәлидирләр.

Дәрсдә схемләрдән истифадә шакирдләрин идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәјин васитәләриндән бири кими

Һәгигәт АБДУЛЛАЈЕВА
Бакы шәһәри 265 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Дил дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмаг, вахта гәнаәт етмәклә практик ишләрин апарылмасы имканларыны кенишләндирмәк үчүн мән јени материалын изаһында схемләрдән тез-тез истифадә едирәм. Мәсәлән, тәктәркибли чүмләләри тәдрис едәркән хәбәр әсасында формалашан шәхссиз, гејри-мүәјјән шәхсли вә үмуми шәхсли чүмләләрин оптимал дәрк олунмасына ашағыдакы типли схемләрдән истифадә етмәклә наил олурам.

1. Шәхссиз чүмлә:

Мәктублара диггәтлә бахылды.

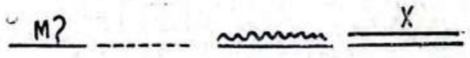

Мүбтәда иштирак етмир.

2. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә.

Бу бинаны чохдан тикибләр.

Белә чүмләләрин мүбтәдасы олмур, лакин о, гејри-мүәјјән шәхс кими дәрк едилир.

3. Үмуми шәхсли чүмлә.

CamScanner ile tarandı

Ч[illegible] пајызда с[illegible]арлар.

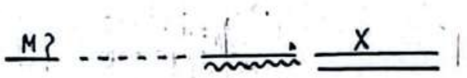

Белә чүмләләрдә мүбтәда үмуми шәхс кими тәсәввүр олунур.

Сөз бирләшмәләриндә тәрәфләр арасында, еләчә дә чүмләдә чүмлә үзвләри арасында мөвчуд олан јанашма, узлашма, идарә әлагәләринин изаһында да хүсуси шәрти ишарәләрдән истифадә едирәм.

Мүрәккәб чүмләнин һәр бир нөвүнү схем үзрә өјрәтмәк мүмкүндүр.

Табесиз мүрәккәб чүмлә вә онун тәрәфләрини бағлајан васитәләри өзүндә әкс етдирән белә бир схем тәртиб едирәм.

Фит чалынды, һамы вагонлара долушду. (Мир Чәлал.)

Табесиз мүрәккәб чүмләнин бүтүн мүмкүн олан нөвләрини бу схем әсасында изаһ етмәк әлверишлидир.

Мә'лумдур ки, мүрәккәб чүмлә вә онун нөвләри мүрәккәб конструксијалардыр. Одур ки, һәмин нөвләри практик олараг мүәјјәнләшдирмәкдә шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Буну нәзәрә алараг ән'әнә шәклини алмыш узун-узады изаһат вермәкдән јан кечир. Табели мүрәккәб чүмләнин һәр бир нөвүнү шакирдләрә схем шәклиндә «тәгдим» едирәм. Онлар һәмин схемләр әсасында бу вә ја дикәр конструксијанын һансы нөвә аид олдуғуну өзләри мүстәгил олараг мүәјјәнләшдирирләр.

Гејд едим ки, белә һалда шакирд схемләрә истинадән табели мүрәккәб чүмләнин һәр һансы бир нөвүндә будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләри, баш чүмләдә мүәјјәнләшән сөзләри вә с. там шәкилдә ајырд едә билир.

Конкрет нүмунәјә диггәт јетирәк:

[Белә бир фикир сөјләнилмишдир] ки, (мәдәни ирс һәјатымызда фәаллашдырылмалыдыр).

Бу чүмлә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләјә аид мисалдыр. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә исә сонра кәлмишдир. Будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләр «ки» бағлајычысы вә интонасијадыр. Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдәки «белә мүәјјәнләшән сөзүнү изаһ едир вә баш чүмләдән чыхан «һансы?» суалына чаваб верир. Чүмләнин схеми ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирилир:

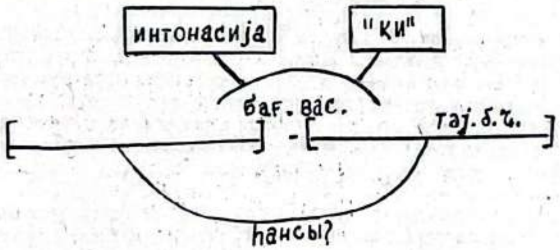

Scanned with CamScanner

Табели мүрәккәб чүмләдә компонентләрин вәзијјәти мүхтәлиф олур. Көстәрдијимиз мисалда баш чүмлә әввәл кәлмишдир. Баш чүмләнин сонра ишләнмәси һаллары да мөвчуддур ки, онда схемин дә вәзијјәти дәјишир. Мәсәлән: (Ким ки, ә'лачы иди), [ону мүкафатландырдылар.]

Бу, тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Будаг чүмлә **(Ким ки, ә'лачы иди)** баш чүмләнин **(ону мүкафатландырдылар)** «ону» мүәјјәнләшән сөзү илә ифадә олунмуш тамамлығыны изаһ едир вә баш чүмләдән чыхан «кими?» суалына чаваб олур.

Мүрәккәб конструксијалы табели мүрәккәб чүмләләрин тәдрисиндә дә схемләрдән истифадә едирәм. Мөвчуд дәрсликдә үч белә схем верилмишдир. Мән исә шакирдләрә мүрәккәб конструксијалы табели мүрәккәб чүмләләрин даһа чох гурулуш схемләрини чәкмәји фајдалы һесаб едирәм. Һәмин схемләрин мүхтәлифлији үмуми баш чүмләнин јериндән вә будаг чүмләнин вәзијјәтиндән, јә'ни үмуми баш чүмләјә паралел садә чүмләләр шәклиндә бағланмасындан, табесиз, јахуд табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә бағланмасындан асылы олараг мүәјјәнләшир; мәсәлән:

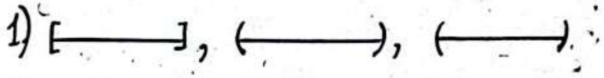

Схемдә будаг чүмлә табесиз мүрәккәб чүмләдир.

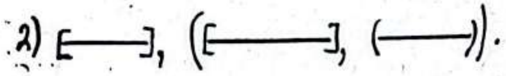

Бу схемдә исә будаг чүмлә табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир.

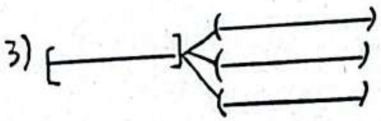

Бурада будаг чүмләләр паралел шәклиндә баш чүмләјә бағланмыш садә чүмләләрдир.

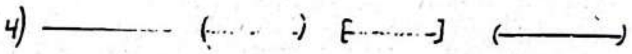

Схемдә баш чүмлә будаг чүмләләрин арасында ишләнмишдир.

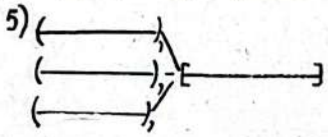

Баш чүмлә паралел бағланмыш чүмләләрдән сонра ишләнмишдир.

Мүрәккәб конструксијалы табели мүрәккәб чүмләләрин мисаллар әсасында схемләринин беләчә тәртиби шакирдләрин марағына, мәнимсәмә имканларынын оптималлашдырылмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Гејд едим ки, бу пријомдан истифадә едәркән шакирдләрин рә'јинә дә биканә галмырам. Сорушдугда ки, «Белә изаһатын сизә чәтинлији јохдур ки?»—онлар чаваб верирләр: «Әксинә, даһа тез, даһа јахшы баша дүшүрүк».

Мәгсәд дә елә будур. Елә вахт олур ки, нөвбәти дәрсдә јени мөвзуја аид схеми шакирдләрин өзләринә тәртиб етдирирәм. Онлар бу ишә хүсуси һәвәс көстәрир, дәрсә марағлары даһа да артыр.

CamScanner ile tarandı

Дилин тәмизлији гајғы тәләб едир

Нуријјә АҒАЈЕВА
Бакыдакы 273 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан дили мүәллими һәм дә өз доғма дилинин пешәкар тәблиғатчысы олмалыдыр. Онун бу саһәдәки фәалијјәти, һәр шејдән әввәл, әмәли реаллығы илә фәргләнмәлидир. Бу реаллығы әкс етдирән күзкү онун тә'лим мүвәффәгијјәти—өз шакирдләринин нитг мәдәнијјәтинә нә дәрәчәдә јијәләндирә билмәсинин нәтичәләридир.

Әлбәттә, нәтичәләр бирдән-бирә вә өз-өзүнә мејдана чыхмыр. Буна наил олмаг үчүн шакирдләрлә мүнтәзәм вә ардычыл иш апарылмасы тәләб олунур. Өзү дә даһа чох практик истигамәтдә. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, нәдәнсә һәлә дә мүәллимләримизин бир чоху Азәрбајчан дилини көһнәлмиш үсулларла тәдрис едирләр; башлыча диггәтләрини буна јөнәлдирләр ки, шакирдләр дәрсликдәки нәзәри материаллары мөһкәм јадда сахласынлар. Практик бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы исә көлкәдә галыр. Азәрбајчан дилиндән јени програмда чох һаглы олараг бу үсул писләнир, тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк башлыча тәләб кими ирәли сүрүлүр.

Мән өз тәчрүбәмдә ајдын шәкилдә һисс етмишәм ки, дилин гајда-ганунларыны шакирдләр практик ишләрин апарылмасы просесиндә даһа јахшы дәрк едир вә мүәјјән вәрдишләр әлдә етмәкдә даһа чох фајдаланырлар.

Практик ишләр шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк, дилимизин тәмизлији уғрунда мүбаризәјә онларын диггәтини чәлб етмәк бахымындан да сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мән бу мәгаләдә өз иш тәчрүбәмдә мәһз һәмин саһә илә әлагәдар конкрет бир мәсәләдән сөһбәт ачмаг мәгсәдини гаршыја гојмушам.

Шакирдләримин нитги үзәриндә апардығым мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, онлар истәр синифдә, истәрсә дә синифдәнхарич јерләрдә нитгләринин тәмизлијинә диггәт јетирмирләр: мәсәлән, **сојудучу** әвәзинә «холодилник», **тозсоран** әвәзинә «пылесос», **хәткеш** әвәзинә «линејка», **јапышган** әвәзинә «клеј» вә с. ишләдирләр.

Ола билсин ки, бу «хәстәлик» онларын дилинә јашадыглары нитг мүһитиндә бөјүкләрин дилиндән, јахуд бәдии әсәрләрдәки образларын дилиндән кечир. Бу, мәнчә, хүсуси бир мәсәләдир. Дүшүнмәји, ахтарыш апармағы тәләб едир.

Бу гәнаәтә кәлмишәм ки, һәмин типли сөзләрдән шакирдләрин нитгини тәмизләмәк ишинә сон дәрәчә еһтијатла јанашмаг лазымдыр. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, азәрбајчанча данышаркән јерсиз јерә рус сөзләриндән истифадә етмәк рус дилинин өзүнә дә һөрмәтсизликдир. Буну нәзәрә алараг, Азәрбајчан дили дәрсләринин рус дили илә әлагәләндирилмәси имканларындан сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырам. Гејд едим ки, бу мәсәлә Азәрбајчан дилиндән јени програмын «Изаһат вәрәгәси»ндә өз әксини чох дүзкүн тапмышдыр.

Мән чалышырам ки, шакирд һәмин типли сөзләри өз нитгиндә ишләдәркән онларын Азәрбајчан дилиндәки гаршылығыны өзү тапыб сәһвини дүзәлтсин. Ејни заманда рус дилиндә данышаркән ејни сөзләрдән јерли-јериндә вә дүзкүн истифадә етмәји бачарсын.

Мүшаһидә етмишәм ки, **пылесос, рубашка, зажигалка, гвоздика, љустра, кухнја, слесар** вә с. кими сөзләр шәһәр ушагларынын нитгиндә даһа чох ишләдилир. Онлар нәдәнсә һәмин сөзләрин дилимиздәки гаршылығы олан **тозсоран, көјнәк, алышган, гәрәнфил, гәндил** (чилчыраг), **мәтбәх, чилинкәр** вә с. сөзләрдән истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Ејнитипли елә сөзләр дә вар ки, онлар һәм шәһәр, һәм дә кәнд ушагларынын нитги үчүн «характерикдир».Мәсәлән, **клеј** (јапышган), **линејка** (хәткеш), **паталок** (таван), **пол** (дөшәмә), **крыша** (дам), **чашка** (фин-

Scanned with CamScanner

чан), **перо** (гәләмучу), **магазин** (мағаза, дукан), **проход** (кечид), **полка** (рәф), **сиденија** (отурачаг) вә с.

Мәнчә, шакирдләрин нитгиндә белә сөзләрдән истифадәнин мөһкәмләнмәси ики сәбәблә бағлыдыр. Биринчиси, рус дилини онларын јахшы билмәләри илә, бир дә онларда өз ана дилләринә гајғылы мүнасибәт тәрбијә олунмасына биз мүәллимләрин кифајәт дәрәчәдә әһәмијјәт јетирмәмәјимизлә. Әввәлинчи сәбәби бунунла әлагәләндирмәк истәрдим ки, ушагларын бир чоху рус дилини јахшы өјрәнмәк, ондан јерли-јериндә истифадә етмәк әвәзинә, онун-бунун дилиндән ешитдикләри тәк-тәк кәлмәләри өз нитгләринә «гарышдырмагла» куја рус дилиндә билдикләрини «нүмајиш етдирмәјә» чалышырлар. Икинчи сәбәб исә, шакирдләрдә нитг мәдәнијјәти вәрдишләри јаратмаг үчүн, онларда д и л д у ј у м у тәрбијә етмәјә аз диггәт јетирмәјимиздән ирәли кәлир.

Мән бу чатышмазлығы арадан галдырмаг үчүн тә'лим просесиндә, јери кәлдикчә, шакирдләрлә мүвафиг мүсаһибәләр апарыр вә онлары рус дили илә әлагәли чалышмалар (карточкалар) үзәриндә ишләдирәм. Бир нечә нүмунәјә диггәт јетирәк.

Карточка 1.

Верилмиш сөзләри русча дүзкүн оху (вурғусуну вә интонасијасыны көзләмәклә), азәрбајчанча гаршылығыны јаз вә сөјлә: чашка, точка, бочка, линејка, хозјајка, картинка...

Карточка 2.

Верилмиш сөзләри тәрчүмә едиб јаз вә лексик мә'насыны изаһ ет: паталок, буксир, клей, словарь, авторучка, самоасфалт, пылесос...

Карточка 3.

Верилмиш сөзләри көчүр вә гаршысында азәрбајчанчасыны јаз, һәр икисини тәләффүзлә оху, вурғуларына көрә мүгајисә ет: магазин, программа, цемент, партия, троллейбус, Англия, сметана, учебник.

Карточка 4.

Ашағыдакы сөзләри әввәлчә дүзкүн оху, сонра Азәрбајчан дилинә тәрчүмә ет вә онлары сөз бирләшмәләриндә ишләт: пылесос, зажигалка, авторучка, перо...

Чалышмалар үзәриндә апардығым мүсаһибәләрдә һәр ики дилин сөзләрини тәләффүз, јазылыш вә мә'нача шакирдләрин дүзкүн мәнимсәмәләринә диггәт јетирирәм. Мәсәлән:

—Ушаглар, «точка» сөзүндә вурғу һансы сатин үзәринә дүшүр?

—Рус дилиндә бу сөз **«точка» шәклиндә тәләффүз олунур.**

—Бәс «бочка» сөзүнүн дилимиздәки гаршылығы һансы сөздүр?

—Чәлләк.

—«Англия» сөзү бизим дилимиздә печә ишләнир?

—**Инкилтәрә** шәклиндә. Тәләффүз заманы вурғу икинчи һечанын үзәринә дүшүр.

—Програм сөзү русча нечә јазылыр?

—**Программа** шәклиндә јазылыр...

Шакирдләрин нитгиндәки нөгсанларын бир чоху мәһз рус дили васитәсилә дилимизә дахил олан сөзләрин кортәбии ишләнмәси илә әлагәдардыр. Буну нәзәрә алараг системли шәкилдә иш апармаға чалышырам. V синиф дәрслијинин 88-чи чалышмасынын ичра шәрти дә бу мәгсәдә хидмәт көстәрир. Һәмин чалышма нисбәтән дүшүндүрүчү олуб, шакирдләри ахтарыша чәлб едир. Чүнки **пљаж, ражок, форточка, пылесос** сөзләринин азәрбајчанча гаршылығы да дилимиздә **холодилник, морожна, приемник, розетка, вилка** вә с. сөзләрин гаршылығы кими чох аз даирәдә ишләнир. Мә'лумдур ки, белә сөзләри нитгимиздә чох заман «тәрчүмә» јолу илә ишләтмәли олуруг. Бунун гаршысыны алмаг, шакирдләрдә вәрдиш јаратмаг мәгсәди илә мән һәмин сөзләрин дилимиздәки гаршылығы олан сөзләрдән тә'лим просесиндә—луғәт үзрә имлаларда, фонетик вә морфоложи тәһлилдә, чүмлә тәртибиндә вә с. кениш истифадә едирәм.

CamScanner ile tarandı

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили һәфтәсинин тәшкили тәчрүбәсиндән

Аһу МӘММӘДОВА
Бакыдакы 207 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә бу фәннә шакирдләрин марағыны гүввәтләндирмәк башлыча шәртләрдән биридир. Тәчрүбә көстәрир ки, мараг һиссинин формалашдырылмасында синифдәнхарич тәдбирләрин дә ролу бөјүкдүр. Она көрә дә биз мәктәбимиздә белә тәдбирләрдән кениш истифадә едирик. Мән Азәрбајчан дили һәфтәсинин тәшкили вә кечирилмәсини даһа диггәтәлајиг бир тәчрүбә һесаб едирәм.

Әлбәттә, Азәрбајчан дили һәфтәсинин кечирилмәсинә һазырлыг ишләри асан баша кәлмир. Буна 1—2 ај вахт сәрф етмәк лазым кәлир.

Мәктәбимиздә һәфтәнин кечирилмәси тәдбириндә, башлыча олараг, ашағыдакылар әсас тутулур:

1. Синифләр арасында дивар гәзетин мүсаһибәсинин тәшкили.
2. Дәрс дедијим синифләрдән бириндә јохлама јазы ишинин апарылмасы.
3. Бүтүн синифләр үзрә мүсабигә јолу илә сечилмиш Азәрбајчан дили дәфтәрләринин сәркисинин тәшкили.
4. Ачыг дәрс күнүнүн кечирилмәси.
5. Шакирдләрин ше'р мүсабигәсинин тәшкили.
6. Һәјата кечирилмиш тәдбирин јекунлашдырылмасы.

Һәфтәнин биринчи күнү дивар гәзетләринин мүсабигәси башланыр. Ајры-ајры синиф шакирдләринин һазырладыглары гәзетләрин сәркисинә бахыш тәшкил олунур. Шакирдләр һәмин гәзетләрин тәртибаты вә мәзмуну илә әтрафлы таныш олур, онлары мүзакирә едирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бу ишә чох мәс'улијјәтлә јанашыр, даһа мараглы вә мәзмунлу дивар гәзети һазырламаға сә'ј көстәрирләр.

Икинчи күн синифләрдән бириндә јохлама јазы апарылыр. Бу мәрһәләдә синфин сәвијјәсинә ујғун јазы нөвү сечилир. Әксәр һалларда II—VII синифләрдә суаллара чаваб вә имла, VIII—X синифләрдә исә бунларла јанашы, ифадә јазы нөвләриндән дә истифадә едилир. Јазы ишләринин нәтичәләри нөвбәти күн е'лан олунур.

Үчүнчү күн әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилмиш нүмунәви јазы вә луғәт дәфтәрләринин сәркиси тәшкил едилир. Сәркидә шакирдләрин ән јахшы јазы ишләри нүмајиш етдирилир.

Дөрдүнчү күн әввәлчәдән планлашдырылмыш бир ачыг дәрс тәшкил олунур. Илк олараг ачыг дәрси 8-чи синифдә мән апардым. Дәрсин мөвзусу «Низами Кәнчәви» иди. Бир нечә күн әввәл Низами музејинә екскурсија тәшкил етмишдим. Шакирдләр музејдәки експонатлара бахмыш, мүәјјән гејдләр көтүрмүшдүләр.

Синифдә лөвһә өнүндә даһи шаирин бөјүк шәкли асылмышды. Шәклин јанында исә онун әсәрләри, һәмин әсәрләрә чәкилмиш иллүстрасијалар, М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» тарихи романы вә башга китаблар гојулмушду. Шакирдләрин чәкдикләри «Лејли вә Мәчнун», «Искәндәрлә Нүшабәнин көрүшү», «Әнуширәван вә бајгушларын сөһбәти» вә с. мөвзуларда рәсмләр дә хүсуси стендләрдә әкс етдирилмишди. Шаирин бир нечә һикмәтли сөзү исә плакат шәклиндә һазырланмышды.

Дәрсин әввәлиндә Низаминин сөзләринә Ү. Һачыбәјовун бәстәләдији «Севкили чанан» романсыны Бүлбүлүн ифасында сәсләндирдим. Мусиги гуртарандан сонра ики шакирд рус вә Азәрбајчан дилләриндә музејдә көрдүкләри һаггында данышдылар.

Сонра синифдә мәтн үзәриндә иш вә суал– чаваб апардым. Чәтин сөзләрин мә'налары ајдынлашдырылды. Шакирдләри Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығы илә бир гәдәр әтрафлы таныш етдим. Онлары марагландыран суаллара чаваб вердим...

Нәһајәт, дәрс «Сәнсиз» романсынын сәдалары алтында баша чатды.

Азәрбајчан дили һәфтәсинин бешинчи күнүндә ше'р мүсабигәси кечирдик.

Scanned with CamScanner

Шакирдләр рус вә Азәрбајчан дилләриндә С. Вургунун, Ә. Чәмилин, Һ. Арифин, Б. Ваһабзадәнин, С. Рүстәмин вә башга шаирләримизин ше'рләрини охудулар, бә'зиләри әзбәр сөјләдиләр, мүнсифләр һеј'әти мүсабигәјә јекун вурду...

Һәфтәнин ахырынчы күнү акт залында јекун јығынчағы кечирилди. Әввәлчә дивар гәзети вә ше'р мүсабигәләриндә, јазы ишләринин сәркисиндә галиб кәләнләрә мәктәбин мүдиријјәти тәрәфиндән фәхри фәрманлар тәгдим едилди. Сонра бәдии һиссә башланды. Шакирдләр һазырладыглары сәһнәчикләрлә, маһны вә рәгсләрлә чыхыш етдиләр, бир сыра ше'р парчаларыны әзбәр сөјләдиләр.

Мәктәбимиздә Азәрбајчан дили һәфтәси ән'әнәви бир һал кими һәр ил тәшкил едилир. Шакирдләр бу тәдбирин кечирилмәсинә марагла киришир, онун уғурлу кечмәсиндә фәал иштирак едирләр.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк истәрдим ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили һәфтәсини ардычыл олараг тәшкил етмәк шакирдләрдә бу дили өјрәнмәјә һәвәси гүввәтләндирмәк бахымындан чох фајдалыдыр.

●

Ф'ел формаларынын тәдрисинә даир

Сәдрәддин ҺҮСЕЈНОВ
Бакыдакы 274 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан дилинин тә'лими системиндә фе'лин тәдриси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Фе'л, демәк олар ки, Азәрбајчан дилинин систематик курсун бүтүн бөлмәләринә нүфуз едир, онларын әлагәли тәдрисиндә мүһүм рол ојнајыр. Заһирән елә көрүнүр ки, фе'л формаларынын тәдриси һеч бир чәтинлик төрәтмир: морфоложи әламәтләри мә'лумдур, шәхс сонлуглары тәгрибән һамысында ејнидир... Материал нәзәри чәһәтдән шәрһ едилир, фе'лин бу вә ја дикәр формал әламәтләри чәдвәлләр васитәсилә нүмајиш етдирилир, сонра бир-ики чалышма үзәриндә иш апарылыр, даһа сонра суал-чаваб, ев тапшырығы... Вәссалам! Нөвбәти дәрсдә дә апарылан ишләрин мәзмуну бундан ирәли кетмир. Әслиндә исә бу дејиләнләр ишин анчаг башланғычыдыр. Мәгсәд тәкчә верилмиш мә'луматлары мәнимсәтмәк дејил, дилин тә'лими илә әлагәдар мүхтәлиф һәлгәләр системиндә фе'л формаларынын јерини мүәјјән етмәк вә онлары бу системлә үзви сурәтдә әлагәләндирмәк, фе'л формаларындан нитг инкишафында јерли-јериндә вә мәгсәдәујғун истифадә етмәкдән ибарәтдир.

Дәрс просесиндә мүәллими бир суал һәмишә нараһат едир: фе'л формалары шакирдләрин нитгинин инкишафында нә кими рол ојнајачаг вә буну нечә реаллашдырмаг олар?

Мә'лумдур ки, мүәллим тәдрис етдији һәр бир мөвзунун нәзәри-методик әсасларыны дәриндән билмәдән тә'лимдә јүксәк нәтичәләр әлдә едә билмәз. Мүәллимин билији даһа кениш вә дәгиг олмалыдыр ки, о, лазыми билик вә бачарыглары шакирдләрә әсаслы сурәтдә ашылаја билсин. Бу амили ејнән фе'л формаларынын тәдрисиндә дә нәзәрә алмаг вачибдир. Ахы мүәллим тә'лим просесиндә чәтинликләрлә аз растлашмыр. Бунлардан башлычасы дилчилијә даир әдәбијјатда, мәктәб програмлары, еләчә дә дәрсликләрдә фе'л формалары һаггында мүхтәлиф фикирләрә тәсадүф едилмәси илә әлагәдардыр.

Бу мәсәләјә үмуми бир нәзәр салсаг, көрәрик ки, ајры-ајры дөврләрдә фе'л формалары мүхтәлиф чүр тәсниф олунмушдур.

Орта мәктәбләр үчүн 1937-чи илдә нәшр олунмуш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндә (мүәллифи И. Һәсәнов) фе'л формаларынын 8 нөвү, 1938-чи илдә нәшр олунмуш дәрсликдә (мүәллифләри Ә. Дәмирчизадә вә Д. Гулијев (13 нөвү, 1939-чу илин дәрслијиндә) (мүәллифләри С. Чәфәров, Ә. Аббасов, Д. Гулијев) 6 нөвү, «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы» китабында (Бакы, 1961, сәһ. 133—141) 9 нөвү, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»нда исә (Бакы, 1960, сәһ. 125—209) 7 нөвү олдугу көстәрилмишдир.

Проф. М. Һүсејнзадә фе'лләри формача 4 група бөлмүшдүр: 1) мәсдәр, 2) әмр шәкли, 3) хәбәр шәкли, 4) лазым, арзу, вачиб вә шәрт шәкли) («Мүасир Азәрбајчан дили», Бакы, 1963, сәһ. 166). Мүәллиф китабын сонракы нәшриндә (Бакы, 1973, сәһ. 207) һәмин тәснифаты сахлајараг мәсдәрә фе'ли сифәти вә фе'ли бағламаны, арзу, вачиб, лазым, шәрт шәкилләринә исә давам шәклини әлавә етмишдир.

И. Бајрамов лазым, арзу, вачиб вә шәрт формаларыны бирләшдирән бир үмуми чәһәти—«ишин кәләчәкдә ичра олуначағыны» гејд етмишдир (Азәрбајчан дили морфолокијасы тәдрисинин елми-методик әсаслары, Бакы. 1983, сәһ. 166—167).

Ә. Кәлбәлијевә көрә исә «...фе'лин көстәрилән һәр бир формасы (лазым, арзу, вачиб) мә'на вә мәзмуна көрә әслиндә бир-биринә чох јахын вә охшардыр. Белә ки, һәмин формалардан һәр бири иш һәрәкәтин вачиб, лазым. кәрәклијини вә с. билдирир. Бурадан белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, фе'лин һәмин формалары бир-биринин грамматик синонимидир. Лакин синонимләрдән һәр биринин нитгдә өз мә'на чалары олдуғу кими, фе'л формаларынын да мүвафиг мә'на чаларлары вардыр» («Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси», II һиссә, Бакы, 1977. сәһ. 156—157).

Көрүндүјү кими, лазым, арзу, вачиб формаларынын мә'на вә мәзмун јахынлығы бә'зи дилчиләрин диггәтини чохдан чәлб етмиш, нәһајәт, мәктәб курсунда фе'лин бу формаларынын бир «папаг алтында» верилмәси фикри јаранмыш вә онбириллик тәһсил системи үчүн нәзәрдә тутулан Азәрбајчан дили програмында бу үч форма «фе'лин кәрәклик формасы» ады алтында тәсбит едилмишдир. Бу барәдә проф. Ә. Әфәндизадә «Азәрбајчан дилинин програмдакы бә'зи јениликләри һаггында» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Мәктәбләримизин узуниллик тәчрүбәси көстәрмишдир ки, шакирдләр фе'лин вачиб, лазым, арзу формаларыны ајры-ајрылыгда мәнимсәдикдән сонра онлары диференсиаллашдырмагда чәтинлик чәкирләр. Каһ анлајышлары, каһ да терминләри бир-бири илә гарышдырырлар. Бу ондан ирәли кәлир ки, фе'лин һәмин формалары мә'нача бир-биринә чох јахындыр, бири һәрәкәтин ичрасынын вачиблијини, дикәри лазымлылығыны, о бири исә кәрәклијини билдирир». («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», мәчмуәси 1986, № 2, сәһ. 7.)

Өтүб кечән үч илдә шәхсән өз иш тәчрүбәмдә инандым ки, јени програмда фе'л формаларынын тәснифиндә апарылмыш дәјишиклик тамамилә мәгсәдәујғундур вә мәнимсәмә ишинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Фе'лин үч формасынын «кәрәклик формасы» ады илә верилмәси гаршыја һеч бир чәтинлик чыхармыр. Шакирдләрә ајдын олур ки, фе'лин бу формасы һәрәкәтин ичрасынын кәрәклик, јә'ни лазымлы вачиб, бә'зән дә арзу олундуғуну билдирир. Мүхтәлиф грамматик васитәләрлә дүзәлән бу мә'на чаларлыглары бир-биринә мә'нача чох јахындыр вә грамматик синонимлик тәшкил едир. Јери кәлмишкән, ону да гејд едим ки, фе'лин кәрәклик формасы, грамматик синонимлик анлајышыны да шакирдләрин дәрк етмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр.

Фе'л формаларынын маһијјәти, характери һаггындакы фикирләрдә дә узун мүддәтдән бәри ваһидлик олмамышдыр. Проф. М. Һүсејнзадә өз изаһатында заман, шәхс вә форма әламәтини әсас көтүрүр. Проф. С. Чәфәрова көрә исә фе'л формалары һәрәкәт һаггында хәбәр верәнин һәмин һәрәкәтин керчәклијә олан әлагәсинә бәсләдији мүнасибәтлә тә'јин едилир.

И. Бајрамов јазыр: «...истәр елми грамматика китабларында, истәрсә дә мәктәб грамматикасында фе'лин мүстәгил формалары һесаб едилән лазым, арзу, вачиб, шәрт формалары фе'лин мүстәгил формалары дејил, кәләчәк заманын мүхтәлиф формаларыдыр» (Гејд олунан әсәри, сәһ. 155.)

Програмда мә'лум үч форманын кәрәклик форма ады илә верилмәси мүәллимләр вә дилчи-методист алимләр тәрәфиндән дә мүхтәлиф чүр гаршыланмышдыр. Белә ки, филолокија елмләри намизәди Ә. Әлијев бу үч форманын бир ад алтында верилмәсини гәбул едә билмир вә «Азәрбајчан Кәнчләри» гәзетинин 1 нојабр 1988-чи ил тарихли нөмрәсиндә «Азәрбајчан ди-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ли програмы һаггында» адлы мәгаләсиндә јазыр: «...Фе'лин лазым вә вачиб формаларында һәрәкәтин ичра едилмәсинин лазымлылыгы вә зәрурилији чох күчлү олдуғундан һәмин формалардан әввәл **кәрәк** сөзүнү ишләтмәк мүмкүн дејил. **Кәрәк** сөзү јалныз фе'лин арзу формасы илә ишләнир.

Биз бир нечә чәһәтдән мүәллифин фикирләри илә разылаша билмирик. Әввәла, она көрә ки, вачиб, лазым вә кәрәклик сөзләри бир-бири илә лексик синонимдир.

Икинчиси, **алмалыјам** вә **аласыјам** фе'лләри илә синтактик јолла дүзәлән **кәрәк алам** фе'ли дә бир-биринин грамматик синонимидир вә кәрәклик мәзмуну дашыјыр. Елә анчаг арзу формасы илә ишләнә билән **кәрәк** сөзүнүн өзү арзу формасыны о бириләри илә бирликдә көтүрмәјә әсас верир.

Үчүнчүсү, бунларын һәр үчүнү бирләшдирән «әламәтләрдән» бири дә ишин ичрасынын мәзмунча кәләчәк заманла бағлы олмасыдыр.

Нәһајәт, «тәчрүбә көстәрир ки, фе'лин «кәрәклик формасы» һәмин үч форманы бир саата өјрәтмәјә имкан верир. Галан саатлары дидактик материаллар үзрә ишә сәрф етмәклә тә'лимин практик истигамәтини күчләндирмәк мүмкүндүр.

Билдијимиз кими, фе'л формаларынын тәдриси дил тә'лиминин мүһүм һәлгәләриндән биридир. Бунларын ичәрисиндә әмр формасынын өз јери вар. Бу форманын дәриндән мәнимсәдилмәси дикәр формаларын тәдриси үчүн зәмин јарада билир. Буну нәзәрә алараг бурада јалныз әмр формасынын тәдриси илә әлагәдар башлыча мүлаһизәләрими билдирмәјим, јәгин ки, фајдалы олар.

Фе'лин әмр формасынын тәдрисинә адәтән 2 саат вахт ајрылыр. Онун да бири мөвзу илә әлагәдар үмуми мә'лумата һәср олунур. С. Ә. Чәфәров вә Ә. А. Фәрәчовун дәрслијиндә бу формаја белә тә'риф верилир: «Фе'лин әмр формасы бујуруг (хаһиш, арзу, мәсләһәт, әмр вә ја тәклиф) билдирир».

Мөвзуја аид 6 чалышмадан бешиндә, әсасән, әмр формасына даир шәхс шәкилчиләринин мәнимсәдилмәси нәзәрдә тутулур.

VI синифләр үчүн Ә. Әһмәдов, Р. Әсәдовун дәрслијиндә исә фе'лин әмр формасына верилән тә'риф беләдир: «әмр формасында олан фе'лләр һәрәкәтин әмр, хаһиш, ... ра олундуғуну билдирир. «Һәмин тә'рифдән сонра верилән мисалларын һәр икиси чағырыш мә'налыдыр» («Охујун, бир гызыл китабам мән». «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»)

Бу дәрсликдә нәзәри чәлб едән мүсбәт чәһәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, гејд шәклиндә дә олса, морфем дүзүмү бахымындан шәкилчиләрин јери мүәјјәнләшиб: **о алсын—о алдырсын, сиз охујун—сиз охумајын.** Әлавә верилән чалышмаларда әмр формаларынын башга мә'наларыны мүәјјәнләшдирмәк тәләби гаршыја гојулур. 56, 58-чи чалышмаларда әмр формасына аид фе'лләрин мә'на чаларларыны мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунур (чағырыш, әмр, хаһиш, тә'кид, тәклиф, јалварыш, нәсиһәт, мәсләһәт вә с.), 57-чи чалышмада исә әмр мә'насынын гүввәтләнмәсинә хидмәт едән әдатлар верилир вә онларын нә мәгсәдлә ишләдилмәсини ајдынлашдырмаг тәләби ирәли сүрүлүр.

Көрүндүјү кими, бу дәрсликдә фе'лин әмр формасына аид һәм нәзәри, һәм дә практик материал нисбәтән зәнкиндир.

Бүтүн бунларла белә, мүәллим мөвзу үзрә апардығы ишләри дәрсликдәки материалларла мәһдудлашдырмамалыдыр. Әмр формасынын даһа бир сыра мә'на хүсусијјәтләринә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәлидир.

Шакирдләр билмәлидир ки, фе'лин әмр формасы нә билдирир, һансы мә'на чаларлары вар, хүсуси шәкли әламәти нәдир, әмр чүмләсинин јаранмасында нә кими рол ојнајыр?

Шакирдләр фе'лин әмр формасындан нитгдә јерли-јериндә истифадә етмәји, һәр һансы фе'ли тәсдиг вә инкарда шәхсә көрә дәјишдирмәји, әмр формасынын саитлә битәнләринин инкарыны дүзкүн тәләффүз етмәји бачармалыдырлар (охумајым—[охумујум]).

Шакирдләр мүстәгил фәалијјәт нәтичәсиндә дәрк етмәлидирләр ки, әмр формасына верилән ад (термин) шәрти мә'на дашыјыр. Бу формада ишләнән фе'лләр нитгимиздә даһа чох башга мә'налары ифадә едир. Буну шакирдләрә дәрк етдирмәк үчүн мән ашағыдакы дидактик материаллардан истифадә едирәм.

Диллән ај «Гарачы» аман күнүдүр,
Гојма јахалады думан дағлары.
Сәсинлә силкәлә, галдыр јериндән
Фикир дәрјасына чуман дағлары.
(Зәлимхан.)

Әввәлчә шакирдләр әмр формасында олан фе'лләри мүәјјәнләшдирир (диллән, гојма, силкәлә, галдыр), сонра онлардан һәр биринин һансы мә'нада ишләндијини изаһ едирләр: **диллән** фе'ли јалварыш, тәшвиш, гојма—һарај; силкәлә, галдыр фе'лләри исә чағырыш мә'наларыны ифадә едир. Демәк, бунларын һеч бириндә әмр мәзмуну јохдур.

Бундан сонра хүсуси чәдвәлләр үзрә әмр формасыны әмәлә кәтирән шәкилчиләрлә шакирдләри таныш едир вә бир сыра дил фактларыны онлара тәһлил етдирирәм.

Икинчи дәрси бүтөвлүкдә чалышмалар үзәриндә ишә сәрф едирәм. Әввәлчә мүвафиг лент јазысыны сәсләндириб шакирдләрдән тәләб едирәм ки, әмр формасында олан фе'лләри сечиб јазсынлар. Јазырлар. Онларын гејдләри мүзакирә олунур вә јекунлашдырылыр. Бунун ардынча јенидән ејни лент јазысыны сәсләндирир вә гаршыја белә бир тәләб гојурам: әмр формасында олан һәр фе'лин ифадә етдији мә'наны гаршысында гејд етсинләр.

Даһа сонра чалышмалар үзәриндә иш апарырам. Мәсәлән, ашағыдакы дидактик материалы екранда епидоскопла әкс етдирир вә тәклифләримлә шакирдлә рәмр формасында ишләнән фе'лләри көстәрир, онлардан һансыларда әмр мәзмунунун даһа күчлү олдуғуну, еләчә дә даһа һансы әлавә мә'наны билдирдијини сөјләјирләр.

1. Кечмә намәрд көрпүсүндән, гој
апарсын сел сәни.
Јатма түлкү көлкәсиндә, гој јесин
аслан сәни.

2. Чајлар дашыб сел олсун,
Тахыллар тел-тел олсун.
Ағачлар ачсын чичәк,
Јарпағы ләчәк-ләчәк.
(М. Ә. Сабир.)

3. Дағларын дөшүндән јоллар
чәкилсин,
Јоллар кәнарында күлләр әкилсин...
(С. Вурғун.)

4. Јан, јан тәрланларын јашыл
јувасы! **(С. Вурғун.)**

5. Басма ајағыны бизим торпаға,
Иландан, әгрәбдән јар ола билмәз!
(С. Вурғун.)

6. Думан, кәл, кет, бу дағлардан,
Дағлар тәзә бар ејләсин.
(Ашыг Аббас.)

Шакирдләр изаһ едирләр ки, биринчи мисалда **кечмә, апарсын, јатма** фе'лләриндә нәсиһәт, чағырыш: икинчи, үчүнчү мисалда **олсун, ачсын, чәкилсин, әкилсин** фе'лләри арзу, истәк мә'наларыны билдирир.

«Јан, јан тәрланларын јашыл јувасы» чүмләсиндә һадисәдән зөвгалма, ләззәт апарма һисси күчлүдүр. Әмр формасында ишләнән сонракы фе'лләрдә хәбәрдарлыг, чағырыш; арзу мә'налары ифадә олунур.

Көрүндүјү кими, II шәхсин тәкиндә дә бә'зән «әмрлик» јерини башга мә'на чаларларына верир. Һалбуки дилчиләрин әксәријјәти бу фикирдәдирләр ки, әмр мә'насы II шәхсин тәкинин әсас мә'насыдыр, башга сөзлә, II шәхсин тәки бу форманын чыхыш нөгтәсидир.

Әмр формасынын I шәхсинин тәки барәдә дә дилчиликдә мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Бә'зиләри I шәхсин тәкини әмр формасы кими инкар едирләр. Бурада сырф әмретмә функсијасы әсас көтүрүләрәк белә һесаб едилир ки, I шәхс өз-өзүнә әмр едә билмәз.

Көрүндүјү кими, фе'лин бу формасынын мәһз «әмр формасы» адланмасы, әслиндә өзүнү доғрултмур. Демәк термин шәртидир. Чохсајлы мә'на чаларларындан һеч бири (бујруг, чағырыш, тә'кид, тәһрик вә с.) бу форманын мәзмунуну там шәкилдә әһатә едә билмир.

Фе'лин әмр формасы үзәриндә ашағыдакы ишләри үслубијјатла әлагәләндирмәјә дә диггәт јетирирәм. Чалышырам шакирдләр билсинләр ки, бу форма «һәрби дили» (II шәхсин тәк вә чәминдә) шәртләндирән әсас чәһәтләрдәндир. Алгыш вә гарғыш мә'налы чүмләләрдә исә белә фе'лләр II вә III шәхсдә, анд мә'налы чүмләләрдә исә ән чох I шәхсдә олур.

Гејд едим ки, әмр формасына аид верилән биликләрдән мән фе'лин дикәр формаларынын тәдрисиндә, бир нөв, истинад нөгтәси кими истифадә едирәм. Һәмин формалардан һәр биринин шәкли әламәтләрини әмр формасы илә мүгајисәдә шакирдләр даһа асан дәрк едирләр.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Синоним фразеоложи бирләшмәләр

Мә'лумдур ки, Азәрбаjчан дили дәрсләриндә програмын тәләби үзрә синонимика үзрә апарылан ишләр систем тәшкил едир. Бу бахымдан фразеоложи бирләшмәләрин синонимикасына да шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк чох фаjдалы һесаб олунур вә бу, шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәкдә хүсуси әһәмиjjәт кәсб едир. Бу мәгаләдә верилмиш синоним фразеоложи бирләшмәләрдән мүәллим дидактик мәгсәд үчүн мүхтәлиф формаларда истифадә едә биләр; мәсәлән, шакирдләрә тәклиф етмәк олар ки, верилмиш мүвафиг фе'лләрин мә'наларына уjғун фразеоложи бирләшмәләр тапыб сөjләсинләр. Јахуд мүвафиг фразеоложи бирләшмәнин синоним гаршылығыны тапсынлар, тәгдим олунан синоним фразеоложи бирләшмәләрин һансы фе'лләрә уjғун кәлдиjини сөjләсинләр, конкрет чүмләләрдә ишләтсинләр вә с.

Нүмунәләр Азәрбаjчан дили кабинети үчүн мүәjjән әjани материаллар һазырланмасында, хүсуси бүллетен вә jа дивар гәзетинин тәртибиндә дә истифадә үчүн фаjдалы ола биләр.

Һирсләнмәк: чин атына минмәк; һирси башына вурмаг; башына чин вурмаг; өзүндән чыхмаг; көзүндән од төкүлмәк; ағзыны ачыб, көзүнү јуммаг; диши бағырсағыны кәсмәк.

Һәјәчанланмаг: үрәји тир-тир әсмәк, үрәjинин ичини јемәк; үрәји партламаг; үрәји ағзына чыхмаг; башына бир газан гаjнар су төкүлмәк; үрәји јериндә олмамаг.

Мәзәммәт етмәк: абрыны әтәjинә бүкмәк; дәрсини вермәк; абрыны алмаг; биабыр етмәк; үзүнүн суjуну төкмәк; ағзындан чыханы демәк; абыр вермәк; абырдан салмаг.

Јубандырмаг: башыны сөһбәтә гатмаг; башыны јубандырмаг; башыны гарышдырмаг; сөһбәтә тутмаг.

Мүстәгил олмаг: өз ағлы илә дуруб-отурмаг; өз ағлына архаланмаг.

Сәмими олмаг, дост олмаг: чан дејиб чан ешитмәк; араларындан су кечмәмәк, чан бир гәлбдә олмаг; дуз-чөрәк кәсмәк.

Күсмәк, инчимәк: гаш-габағы јерлә сүрүнмәк; бурнуну салламаг; гаш-габағыны салламаг; аралары сојумаг; аралары дәјмәк; араларындан су кечмәмәк; хәтринә дәјмәк; гәлбинә тохунмаг; көнлүнү гырмаг; үрәјинә дәјмәк.

Сүрүндүрмәк: башына ип салыб ојнатмаг; апар-кәтирә салмаг; кет-кәлә салмаг.

Изләмәк: далынча көлкә кими кәзмәк; көз гојмаг; көз олмаг; далынча дүшмәк.

Хилас олмаг: чаныны гуртармаг; башыны көтүрүб гачмаг; иланын ағзындан гуртармаг.

Утанмаг: хәчаләт чәкмәк; башыны сохмаға јер ахтармаг; јерә кирмәк; башыны галдыра билмәмәк; үзүнүн суjуну төкмәк; бир көјнәк әт төкмәк; үзү күлмәмәк; өлүб јерә кирмәк; үзүнүн абры кетмәк.

Мәшһурлашмаг; ады дилдән-дилә дүшмәк; көнүлләри фәтһ етмәк; ағыздан-ағыза кәзмәк; дилә-дишә дүшмәк; дилә-ағыза дүшмәк; ады дилләрдә кәзмәк; ады дилләрдә дастан олмаг.

Тынчыхмаг: зәһлә төкмәк; чәзанә кәлмәк, чана дојмаг; чаны боғазына јығылмаг; сәбри түкәнмәк; үрәји һөвл еләмәк; үрәји шишмәк; зәһләсини апармаг.

Чәзаландырмаг, ифша етмәк: хорузуну голтуғуна вермәк; пајыны вермәк; ағзыны јуммаг; көзүнүн одуну алмаг.

Севинмәк, һәзз алмаг: чанына јајылмаг; ганад ачыб учмаг; дүнјаны (она) бағышламаг; папағыны көјә атмаг; үрәји дағ бојда олмаг; јерә-көјә сығмамаг; үрәји ачылмаг; көзү күлмәк, чанына јағ кими јајылмаг.

Е'тираф етмәк: тәгсирини бојнуна алмаг.

Сусмаг: чынгырыны чыхармамаг; ағзына су алмаг (су алыб отурмаг); ағзындан гыфыл асмаг.

Тәәччүбләнмәк: көзләри кәлләсинә чыхмаг; көзләринә инанмамаг; ағлы башындан чыхмаг; көзләри бәрәлмәк; ағзы ачыла галмаг; әл-ајағы јердән үзүлмәк; маты-туту гурумаг.

Горхмаг: үрәји дүшмәк; үрәји ағзына кәлмәк; үрәји әсмәк; үрәји јарпаг кими әсмәк; үрәк-көбәји дүшмәк; үрәји гырылыб ајағынын алтына дүшмәк; чанына үшүтмә дүшмәк; һулгуму гурумаг; түкләри биз-биз олмаг; түкләри үрпәрмәк; бағры јарылмаг; көзләри аланаланмаг.

Истәмәк: үрәјинә дүшмәк; көзү олмаг, дамағы кәлмәк; көзү ахтармаг; үрәји ахмаг; кефи истәмәк; көнлүндән кечмәк; үрәји истәмәк; бурнунун учу көјнәмәк.

Јемәк: јахын јерә јүк дашымаг; гаjышынын алтыны бәркитмәк.

Јорулмаг: әлдән (әлдән-ајагдан) дүшмәк; һалдан дүшмәк; нәфәси кәсилмәк; кәләји кәсилмәк; тагәтдән дүшмәк, чаны боғазындан чыхмаг.

Көзләмәк, никаран олмаг: көзүнүн кокү саралмаг; көзү јолда галмаг; көзләри јол чәкмәк; көзүнү јоллара дикмәк.

Рәдд етмәк: бојнундан атмаг; бојнуна көтүрмәмәк, јијә дурмамаг; ишдән јахасыны чәкмәк; јахасыны кәнара чәкмәк.

Мәчбур етмәк: јахасындан әл чәкмәмәк; дивара дирәмәк; боғазындан јапышмаг; әл чәкмәмәк.

Бәһанә етмәк: гулп гојмаг; амма чыхартмаг; дырнаг јери ахтармаг.

Пәрт олмаг: ағзы јанмаг; дамагдан дүшмәк; кефинә дәјмәк; кефинә соған доғрамаг; ганыны гаралтмаг; үрәјини сындырмаг; бурнуну салламаг.

Арыгламаг: әриjиб чөпә (мума, шама) дөнмәк; көзләри чухура дүшмәк; ајаг үстә чаны чыхмаг.

Бәјәнмәмәк: јухарыдан бахмаг; додаг бүзмәк; корән көзү олмамаг, зәһләси кетмәк; ачығы кәлмәк.

Шадландырмаг: кефини дурултмаг (ачмаг); кефини көк еләмәк; гаш-габағыны ачмаг.

Дүшүнмәк, фикирләшмәк: фикрә кетмәк; фикир дәрјасына гәрг олмаг; көтүр-гој етмәк; хәјала далмаг; баш сындырмаг; фикир көтүрмәк.

Зәһмәт чәкмәк: дәриндән-габыгдан чыхмаг; габыг гојмаг; кечәни-күндүзә гатмаг; дашдан чөрәк чыхармаг.

Ловғалыг: мәнәм-мәнәм демәк; ағзына чуллу довшан јерләшмәмәк; габағындан јемәмәк; аллаһа бәндәлик етмәмәк; көзү ајағынын алтыны сечмәмәк; дөшүнә дојмәк; түпүрдүјүнү јаламамаг.

Намәрд адам һаггында: габ диби јалаjан; мејдандан гачан; чөрәји дизинин үстүндә олан; әләкчинин гыл верәни; саман алтындан су јеридән; памбыгла баш кәсән; гозун адыны фындыг чағыран; сөз кәздирән; ара вуран.

Ејибли адам һаггында: көзү көлкәли, гулағы зә'фәранлы: башы ашағы, дили көдәк.

Зирәк, чевик адам һаггында: көздән ити; газдан ајыг; түкү-түкдән сечән; көјдә сәрчәни көзүндән вуран; чејраны көзүндән вуран.

Унудулмамаг: үрәјиндә јер еләмәк; үрәјиндә көк салмаг; јадындан чыхмамаг; хатириндә галмаг.

Чох: башынын түкү саны; бир гучаг; бир әтәк; бир аләм; бир јығын; бир дүнја.

Бир анда: бир су ичиминдә; көз ачыб-јуман саатда; бир көз гырпымында; көзлә гаш арасында.

Интигам алмаг: ганыны јердә гојмамаг; һајыфыны алмаг; үрәјиндән тикан чыхармаг; ганыны алмаг.

Јалвармаг: дилә тутмаг; о јан бу јанына кечмәк, дил төкмәк, гылығына кирмәк.

Күлмәк: додағы гачмаг; гәһгәһә чәкмәк; шагганаг чәкмәк; дишләрини ағартмаг; ағзы гулағынын дибинә кетмәк.

Охшамаг: суjу чәкмәк, бурнундан дүшмәк; итәләјиб јериндә отурмаг; бир алмадыр јары бөлүнүб.

Инчитмәк: үрәјинә дағ чәкмәк; күнүнү көј әскијә дүјүнләмәк; күнүнү гара еләмәк; чаныны боғазына јығмаг; анадан әмдиjи сүдү бурнундан төкмәк; көз вериб ишыг вермәмәк; көзүнә ағ салмаг; кәлиш кәлмәк; сыхыб суjуну чыхартмаг.

Көмәк етмәк: һәјан олмаг; ганынын арасына кирмәк; ганадынын алтына алмаг; дајылыг етмәк; пасибан олмаг.

Хошламаг: үрәјинә јатмаг; үрәјинә јағ кими јајылмаг; хошуна кәлмәк.

Тәртиб едәни: Чимназ ӘЛИЈЕВА,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Јазычы вә мүәллим Мир Чәлал Пашајев

Дилдар ВӘКИЛОВА
Азәрбајчан Мүһәндис-Иншаат Институтунун мүәллими

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә әдәби-мәдәни вә ичтимаи фикир тарихимиздә јаранан әсаслы дөнүшдән сонра Азәрбајчанда јени маариф очагларынын ачылмасына вә мүәллим кадрларынын һазырланмасына мүһүм әһәмијјәт верилди. 20-чи илләрин сону вә 30-чу илләрин әввәлләриндә бу просес даһа да күчләнир, маариф ишинә үмумхалг гајғысы артырды.

Бу заман Мир Чәлал да халг маарифинә, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә диггәтлә јанашырды. 1924-чү илдә Кәнчә Дарүлмүәллиминә дахил олан Мир Чәлал 1928-чи илдә тәһсилини баша вурдугдан сонра Кәдәбәјдә једдииллик мәктәбдә мүәллим олур, 1929—1930-чу илләрдә исә 1 № ли Кәнчә шәһәр мәктәбиндә директор вәзифәсиндә чалышыр. Чәмијјәтин инкишафы тарихиндә јени ичтимаи-игтисади формасијанын—сосиализм гурулушунун үстүнлүкләрини ајдын дәрк едән Мир Чәлал мәдәни тәрәггијә зидд олан һәр чүр керилијә, савадсызлыға гаршы мүбаризә апарыр, мәдәни ингилаб уғрунда кедән мүбаризәјә гошулур. Көркәмли јазычы, бөјүк әдәбијјатшүнас алим өмрүнүн сон күнләринә гәдәр севдији мүәллимлик пешәсиндән әл чәкмир.

Мир Чәлал 1940-чы илдә «Фүзулинин поетик хүсусијјәтләри» адлы әсәринә көрә филолокија елмләри намизәди, 1947-чи илдә «Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр» әсәринә көрә филолокија елмләри доктору алимлик дәрәчәси алмышдыр.

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығынын тәрәггисинә хидмәт едән алимин ады педагожи фикир тарихимиздә дә лајигли јер тутур. Онун јаздығы дәрслик, методик вәсаит, тәдрис програмлары вә с. илә кәнчлик илләриндән өзүнә өмүрлүк сәнәт сајдығы мүәллимлији бу фикри сөјләмәјә әсас верир. Әдибин елми-педагожи иши дә һа чох мејл етмәси онун јарадычылығына өз мүсбәт тә'сирини көстәрмиш, бәдии әсәрләриндә камил вәтәндаш — шәхсијјәт мәсәләләринин даһа габарыг ишләнмәсинә сәбәб олмушдур. Бу мә'нада, сәнәткарын јарадычылыг хүсусијјәтләрини тәдгиг едән Ј. Исмајылов јазыр: «Мир Чәлалын әдәби көрүшләри, елми мәнтиги онун бәдии илһамына, һәјата сәнәткар бахышына, бәдии дујғу—дүшүнчәләр системинә зидд олмамыш, әксинә, ујғун кәлмиш, билијинин бүтүн гүдрәти сәнәтинин дә инкишаф едиб парламасына хејли көмәк етмишдир.

Алим-мүәллим Мир Чәлалы дүшүндүрән бир чох мәтләбләр, мүәјјән елми-педагожи фикирләр бәдии јарадычылығында да гојулуб һәлл едилмиш, бәдии сурәт вә васитәләрлә әсасландырылмышдыр. Үмумијјәтлә, елми-нәзәри мүлаһизә, әдәби-педагожи вә ичтимаи-тәнгиди фикир һеч заман јазычы Мир Чәлала мане олуб, мәнфи тә'сир көстәрмәмишдир (Ј. Исмајылов. «Мир Чәлалын јарадычылығы», Бакы «Елм» нәшријјаты, 1975, с. 183).

Чәсарәтлә гејд етмәк олар ки, Мир Чәлал әдәби-тарихи тәдгигләри вә дәрсликләри илә бир нечә нәслин тәрбијә едилмәсиндә иштирак етмишдир. Онун мәрһум профессор Фиридун Һүсејновла биркә јаздығы «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты» вә әдәбијјатшүнас Пәнаһ Хәлиловла мүштәрәк јаздығы «Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары» (1972) дәрслији бу күн дә өз елми-нәзәри вә педагожи әһәмијјәтини сахлајыр. Бу дәрсликләр инди дә республикамызда истәр орта вә истәрсә дә али мәктәбләрдә әдәбијјат фәннинин сәмәрәли тәдрисинә хидмәт көстәрмәкдәдир.

Ичтимаи-мәдәни вә педагожи фәалијјәтиндә ајдын мәнтиг вә јүксәк вәтәндашлыг мөвгеји илә сечилән Мир Чәлал кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә, онларын бүтөв бир халгы тәмсил едәчәк шәхсијјәтләр кими јетишмәси мәсәләсинә хүсуси һәссаслыгла јанашыр. О, кәнчләрә доғма халгын јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрини өзүндә бирләшдирмәји вә һәр бир ичтимаи-сијаси һадисәјә вәтән вә халг көзү илә бахмағы төвсијә едирди.

Бүтүн һәјаты боју бөјүк мүәллимлик адыны шәрәфлә дашыјан Мир Чәлал мүәллим пешәсинә јүксәк гијмәт верирди. О, һәлә 1960-чы илдә Азәрбајчан мүәллимләринин IV гурултајында чыхыш едәркән мүәллим адыны мүгәддәс тутмағы төвсијә едирди. «Чаванлыгда мән кәнд мүәллими олмушам. Дүздүр, инди мәним адыма әдиб, профессор, алим дејирләр, амма мән мүәллим ады илә һәмишә фәхр етмишәм вә инди дә едирәм. Мәдәни чәмијјәтин, мәдәни аиләнин, мәдәни вәтәндашын чох миннәтдар олдуғу зүмрә мүәллимләрдир».

Истәр публисистик мәгаләләри, истәрсә дә бәдии-естетик гәнаәтләриндә Мир Чәлал халгын тарихи кечмишинә, онун бир сыра мүбариз гәһрәманларына тез-тез үз тутуб, бөјүмәкдә олан нәсил үчүн өтән дөврләрин ән ибрәтамиз һадисәләрини вә ајры-ајры шәхсијјәтләрин өмүр јолуну өрнәк сајырды. Тәгдирәлајиг һалдыр ки, әдиб јалныз сөз усталарынын классик сәнәт абидәләри илә кифајәтләнмир, мүбариз әмәк гәһрәманларыны да нүмунә көстәрирди. Вәтән вә халг гаршысында өз вичдани борчуну шәрәфлә јеринә јетирән Һәзи Асланова рәгбәт дә бу гәбилдән сајылмалыдыр. О, мүһарибә илләринин од-алову ичәрисиндә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрини горујан гәһрәманы нүмунә көстәрәрәк: «Өлүм вар бир аилә үчүн итки олур, өлүм вар, бир шәһәр үчүн мүсибәт олур, өлүм дә вар ки, бүтүн бир халг үчүн, бүтүн вәтән үчүн ағыр олур. Совет Иттифагы Гәһрәманы, гвардија кенерал-мајору Һәзи Аслановун өлүмү белә өлүмдүр... Һәзи бөјүк вәтәндаш кими чалышды, бөјүк вәтәндаш кими өлдү. О, бөјүк вәтәндаш кими дә һәмишә халгымызын гәлбиндә јашајачагдыр» (Мир Чәлал. «Бөјүк вәтәндаш», «Әдәбијјат гәзети», 3 феврал 1945-чи ил).

Тә'лим вә тәрбијә просесиндә Вәтән вә халг амилини һәр шејдән уча тутан Мир Чәлал кәнч нәсилдә гејри-әхлаги сифәтләр әлејһинә чыхыр, ловғалыг вә пахыллығы, јаланчылыг вә икиүзлүлүјү кәскин шәкилдә тәнгид едирди. Бу заман әдиб өз шәхси мүлаһизәләрини сөјләмәклә јанашы, Низами, Фүзули, Закир, Ширвани, Сабир вә б. јарадычылығына да мүрачиәт едир, дидактик маһијјәт кәсб едән классик сүжетләрә әсасланмагла фикрини сүбута јетирирди. Јазычынын Низами јарадычылығына мүрачиәти бу бахымдан сәчијјәвидир. О, 1947-чи илдә Низаминин «Искәндәрнамә» поемасындан көтүрүлән мөвзу әсасында јаздығы «Ики рәссам» һекајәсиндә (әсәр орта мәктәбдә тәдрис олунур) әхлаг проблемини өн плана чәкир вә көстәрирди ки, Искәндәрин һүзурунда мүхтәлиф сәнәт саһибләри өз һүнәрини нүмајиш етдирир. Бу заман румлу вә чинли рәссам арасында мүбаһисә дүшүр ки, мән даһа һүнәрлијәм. Рәссамлардан бири көзәл мәнзәрә чәкир, дикәри һәмин мәнзәрәни әкс етдирән дивар дүзәлдир. Һамы һәр ики рәссама «афәрин» дејир. Мүбаһисә һәлл олунмамыш галыр. Бир мүддәт сонра Рум рәссамы чинлини евинә гонаг чағырыр, һәјәтдә кәзәркән чинли шәффаф сулу һовуз көрүр, пијаләсини долдурмаг үчүн әјиләндә пијалә даша дәјиб сыныр. Алдандығыны дәрк едән чинли мүәјјән вахтдан сонра јенә достуна гонаг кәлир вә бу дәфә һәмин һовуз кәнарында ит шәкли чәкир. Бундан хәбәрдар олан румлу дејир: «Сәни сәнәтдә ачиз билирдим. Анчаг инди јәгин етдим ки, һәр икимизин гәләминдәки гүдрәт бир мәнбәјин—сәнәтә олан ешгин гүдрәтидир. Мән сәнин гәләминин гүдрәтинә һејран галыб тәслим олур, һүнәринә һөрмәт бәсләјирәм.

Мүәллиф даһи Низаминин поемасындан көтүрдүјү мәшһур сүжетә әсасланараг сәнәт вә сәнәткара јүксәк гијмәт верир, гаршылыглы јарадычылыг әлагәси вә һөрмәт принсипини исте'дадын ән мүһүм әламәти сајыр. Буна көрә дә јазычы инам вә гәтијјәтлә көстәрир ки, гаршылыглы һөрмәт вә мәһәббәт соңралар һәр ики рәссамын сәнәтинә даһа да рөвнәг, гәләминә даһа да шөһрәт верди. Мир Чәлал сәнәтдә ловғалыг, пахыллыг вә тәкәббүр әлејһинә чыхан Низаминин мөвгејини мүдафиә етмәклә бир даһа шаирин

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Елмлә, һүнәрлә башга чүр һеч кәс
һеч кәсә үстүнлүк еjләjә билмәз—
фикринә һагг газандырыр.

Мир Чәлал һәмишә әдәбиjjатын бир фәнн кими тәдриси мәсәләләринә тәләбкарлыгла јанашмыш классикләрин ирсини, онларын сәнәткарлыг хүсусиjjәтләрини дәриндән мәнимсәмәjи вачиб һесаб етмишдир. О, јалныз милли әдәбиjjаты дејил, дүнја классикләринин, о чүмләдән А. С. Пушкин, Л. Толстој, Н. Гогол, А. Чехов, М. Горки, В. Мајаковски, А. Фадејев, В. Һүго, О. Балзак, Ш. Руставели кими сәнәткарларын јарадычылығыны өјрәнмәjи мәсләһәт көрүрдү. Мүәjјән бир халгы, онун тарихи кечмишини, адәт-ән'әнәсини, психоложи аләмини өјрәнмәк үчүн әдәби әсәрләрин әһәмиjjәтини ајдынлашдыран Мир Чәлал јаздығы дәрслик вә дәрс вәсаитләриндә буну хүсуси гејд едир. О, милли тарихи кечмишимизи, о чүмләдән XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан вә Шәрг ичтимаи керчәклиjини өјрәнмәк бахымындан М. Ә. Сабирин әсәрләрини тәгдир едир вә јазырды: «Ингилаба гәдәрки Азәрбајчаны танымаг истәјәнләр, һәр шејдән әввәл, Сабири охумалыдырлар».

Мир Чәлал али вә орта мәктәбләр үчүн әдәбиjјат дәрсликләри вә програмларынын һазырланмасында јүксәк принсипиаллыг, елмилик вә објективлик ме'јарларыны әсас тутмағы вачиб шәртләрдән бири һесаб едирди. Бу бахымдан бачарыглы алим-педагог кими әдәбиjјатын елми әсаслар үзрә тәдриси мәсәләсини өн плана чәкир, бу тәләбә чаваб вермәјән дәрслик вә програмлары кәскин тәнгид едирди.

Мир Чәлалын елми-педагожи фәалиjјәти ајры-ајры дәрслик вә програмларын һазырланмасы, мүхтәлиф әдәби әсәрләрин тәдрис принсипләрини шәрһ етмәк илә мәһдудлашмыр. Һәссас бир педагог-јазычы кими о, һәм дә әдәби-бәдии јарадычылыг аләминә илк гәдәмләрини атан кәнчләрә хејирхаһ мәсләһәтләр верир, сәнәтин сирләрини өјрәнмәкдә онлара көмәк едирди. О, әдәби јарадычылыгда новатор мејлләри тәгдир етмәклә јанашы, ишләнмиш мөвзулары бәсит шәкилдә тәкрар едән, идеја-естетик кејфиjјәт дашымајан зәиф әсәрләри әсаслы шәкилдә тәнгид едирди. Әдәбиjјатшүнас алим кәнч јазычыларын јарадычылығындан бәһс едәркән бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирмәjи, доғма ана дилиндә јазыб јаратмағы, классик ирсимизи дәриндән өјрәнмәjи төвсиjә едир. О јазырды: «һәр ше'рин мәтләбини кәтириб ахырда сүлһә чыхармаг, каһ Хәзәрә, каһ шәһәрә, каһ торпаға, каһ халга, каһ мәктәбә «анамсан» демәк, ејни һиссләри һәм мај, һәм баһар ады илә тәкрар-тәкрар јазыја салмаг, каһ бир—бирини, каһ өзүнү тәкрар етмәк, өзүндән чох данышмаг, өзүнү илк планда көстәрмәк чәһди кәнч шаирләримиздән бир чохунун әсәрләриндә мүшаһидә олунур» (Мир Чәлал. «Класcикләр вә мүасирләр», Бакы, Јазычы, 1973, с. 283).

Мир Чәлалын мүәллимлик фәалиjјәтини онун әдәби фәалиjјәтиндән ајырмаг олмаз.

Өз јетирмәләринә јүксәк вәтәндашлыг идејалары ашылајан, көзәл инсан, гајғыкеш мүәллим олан Мир Чәлал Пашајевин тәләбәләри һазырда республикамызын мүхтәлиф елм, маариф вә мәдәниjјәт очагларында чалышыр, онун лајигли варисләри кими танынырлар. Бу барәдә шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадә фәхрлә јазыр: «...Һазырда елми мүәссисәләрдә чалышан алимләр Мир Чәлалын тәләбәләри олмушлар. Әзиз Мирәһмәдов, Камал Талыбзадә, Бәкир Нәбијев, Камран Дадашоғлу, Тәһсин Мүтәллибов, Халид Әлимирзәјев... дә бу сәтирләрин мүәллифи дә Мир Чәлал мүәллимә борчлудурлар» (Бәхтијар Ваһабзадә. «Садәликдә бөјүклүк», Бакы, «Јазычы» нәшриjјаты, 1978, сәһ. 117—118).

Фикримизчә, јазычынын һәјат вә јарадычылығы бу күн дә кәнч нәслин тә'лим-тәрбиjәсиндә хүсусилә бөјүк әһәмиjјәт кәсб едир.

●

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә әдәбиjјатымызда ушаг сурәтләринин тәсвири

Зенфира ТАҺИРЛИ
В. И. Ленин адына АПИ-нин баш мүәллими

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јазычы вә шаирләримиз јалныз аталарын чәбһәдәки гәһрәманлыгларыны вә совет халгынын истәр чәбһәдә, истәрсә дә архадакы ирадә мөһкәмлиjини тәрәннүм етмәклә кифајәтләнмирдиләр. Онлар баша дүшүрдүләр ки, ушаглар үчүн јазылан әсәрләрдә онларын өз һәмјашыдларынын сурәти вериләрсә, бунларын дөјүш сәһнәләри тәсвир едиләрсә ушаглар мүһарибә һаггында, онун дәһшәтләри һаггында даһа ајдын тәсәввүрә малик олар вә дәрк едәрләр ки, фашизмә гаршы мүбаризәдә тәкчә бөјүкләр јох, ушаглар да иштирак етмәлидир. Бу чүр әсәрләр ушаглары даһа да руһландырыр, онларда өз гүввәләринә инам јарадар.

Шүбһәсиз ки, чәбһә хәттиндән јүзләрлә километр аралыда јашајан Азәрбајчан шаирләри (бә'зиләри мүстәсна олмаг шәртилә) билаваситә мүһарибәдә, дөјүш мејданларында, партизан һәрәкатында иштирак етмәмиш, ишғал едилмиш торпагларда јашамамышлар. Демәли, дөјүш сәһнәләрини өз көзләри илә көрмәмишдиләр. Лакин онлар күндәлик мәтбуаты изләјир, госпиталлардакы јаралы дөјүшчүләри динләјир, ишғал едилмиш торпаглардан көчүрүләнләрлә сөһбәт едир, нәтичәдә дөјүш мејданларында, партизан дәстәләриндә вә ишғал едилмиш торпагларда икидлик көстәрән ушаг, јениjетмә вә кәнчләр һаггында әтрафлы мә'луматы, нечә дејәрләр, биринчи әлдән алырдылар. Тәбиидир ки, јазычы тәхәjјүлү дә өз бәһрәсини верир вә нәтичәдә мүһарибә кедә-кедә Азәрбајчан ушаг поезијасында гәһрәман ушаг сурәтләри јаранывр, онларын дөјүш сәһнәләри тәсвир олунурду.

Орта мәктәбдә шакирдләр Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет халгынын гәһрәманлығынын вә рәшадәтинин бәдии тәсвирини верән бир сыра әсәрләрлә таныш олурлар. Ашағы синифләрдән башлајараг кичик јашлы мәктәблиләр өз һәмјашыдларынын һәјатына һәср олунан белә әсәрләр васитәсилә фашизмин төрәтдиjи чинајәткар һадисәләрин шаһиди олур вә онларын кичик гәлбләриндә Вәтәнә мәһәббәт һиссләри даһа да чошур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, кичик јашлы мәктәблиләр һәмјашыдларынын икидлик вә гәһрәманлығынын бәдии тәсвирини әкс етдирән әсәрләри даһа бөјүк марагла охујурлар, онлар јалныз програм үзрә нәзәрдә тутулан әсәрләрлә кифајәтләнмир, әлавә әдәбиjјата да мејл көстәрирләр. Мүәллимләр шакирдләри әлавә әдәбиjјата башга сөзлә десәк, програма дахил едилмәјән Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С. Вурғун, Р. Рза, Н. Рәфибәјли, М. Дилбази, М. Сејидзадә, М. Рзагулузадә, М. Раһим, З. Хәлил, И. Солтан, Ә. Фөвзи вә б. әсәрләри мүһарибә илләриндә олдуғу кими инди дә балача охучуларын вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбиjә олунмасы ишиндә мүһүм рол ојнајыр.

Мәктәбләрдә һәмин илләрдә гәләмә алынан әсәрләрлә шакирдләри таныш етмәjи вә тәхминән көстәрилән мә'луматы вермәjи фајдалы һесаб едирик.

С. Вурғунун «Пионер маршы» (1941) ше'риндә ушагларын гәһрәманлығы, дөјүш сәһнәләри дејил, онларын арзусу, ата һәсрәти, фашизмә нифрәти, бөјүјәндә икидлик көстәрмәк истәjи вә с. тәрәннүм едилмишдир. Шаирин тәсвир етдиjи пионер дејир:

Әскәрлиjә дүшмүр јашым...
Дүнән кетди өз гардашым.
Фашистләрә өлүм јазыр,
Мүрәккәбим, гәләмдашым.

(С. Вурғун. Сечилмиш әсәрләри. I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1954, сәһ. 116).

Сонра о, јолдашларына мүрачиәт едиб онлары сүнбүл вә мејвә јығмаға, «һәр нүбардан» Гызыл Ордуја пај көндәрмәjә чағырыр вә билдирир ки, инди кәрәк:

Ајыг-сајыг доланаг биз,
Узаг көрсүн көзләримиз...
Көрүнмәсин јурдумузда
Мүхәннәтдән, намәрддән из

(јенә орада).

Ахырда исә өзү вә јолдашлары адындан дејир:

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Анд ичирик сәһәр-сәһәр,
Шаһид олсун көјләр, јерләр,
Ордунуза бир архадыр,
Галстуклу пионерләр

(јенә орада, сәһ. 117).

Мүһарибә илләриндә Р. Рзанын «Гыш кечәси» (1942), Н. Рәфибәјлинин «Балача гәһрәман» (1942), М. Раһимин «Наташанын өлүмү» (1941), вә с. әсәрләрдә дә бу чүр гәһрәман ушаг сурәтләри тәсвир олунур.

М. Дилбази «Өлмәз хатирә» (1942) ше'риндә көстәрир ки, Украјнанын кениш чөлләри јаныр, һәр јанда дүшмәнин изи көрүнүр, харабазарлыг, мејидләр, ган...Белә бир заманда фашист танклары од сачараг совет кәндинә һүчум едир. Кәндин әһалиси сон дамла ганына гәдәр вурушур. Лакин гүвәләр бәрабәр олмадығы үчүн әли силаһ тутан бүтүн оғуллар мешәләрә чәкилир. Атлылар кәнддән чыхыб кетдији вахт архадан бир ушаг ағлаја—ағлаја онлара јанашыр, атлыларла јанашы гачыр, бир атын јалындан тутур:

Дил ачыб јалварыр партизанлара,
«Мән дә кетмәлијәм кетсәниз һара»

—дејир (Дилбази М. Хатирәләр, Бакы, Азәрнәшр, 1945, сәһ. 78).

Кәнч партизан мәрһәмәтлә ушаға бахыр вә она бир гумбара вериб дејир, «ал сахла». Бундан сонра ушағын көз јашлары гурујур. Ушаг доғма кәндә гајыдыр:

«Лакин, о бәхтијар азад кәнд һаны?
Гаранлыг, түстүләр сармыш дөрд јаны,
һәр тәрәф гырмызы од ичиндәдир
Бунлар хәјалмыдыр, јохса ки, нәдир?

(јенә орада).

Ушаг бу мәнзәрәни сејр етдикдән сонра диггәтлә бахыб көрүр ки, көрпәләр од ичиндә јаныр, аналар балаларыны хилас етмәк үчүн өзләрини одун, аловун ичинә атырлар. Кәндин чамааты өлүр, лакин дүшмәнә тәслим олмурлар. Бу мәнзәрәни көрән ушагда интигам һисси баш галдырыр. О, алманларын јерләшдији бинаја јахынлашыр. Алман кешикчиләри сүнкүнү ирәли узатса да, ушаг горхуб кери чәкилмир, чәсур оғлан:

Сакит, һәјәчансыз, сөјләјир ки,—мән
Сизин башчынызы тез көрмәлијәм,
Бирчә тез көстәрин штабы, кедим,
Онлары, бир иш вар, хәбәрдар едим

(јенә орада).

Ушағын вачиб бир иш наггында мә'лумат вермәк исте[illegible] ләриндә мараг догурур. Онлар ушағы дәрһал гәраркаһа кәтирирләр. Ушаг көрүр ки, орада алты нәфәр фашист забити мәшвәрәт едир. Онлардан бириси ушаға гәзәбли-гәзәбли бахыб сорушур ки, тез ол, де көрәк бура нә үчүн кәлмисән? Ушаг өзүнү чох тәмкинли апарыр, фашистләрә бир гәдәр дә јанашыр вә дејир:

...Кәлдим сјләјим хәбәр
Кәнддән партизанлар
чыхыб кетдиләр
һамысы да атлыјды онларын дүзү

(јенә орада).

Забитин гәзәбдән үзү гырышыр.

Мүәллиф бундан сонракы һадисәләри белә тәсвир едир;

Бир аддым ирәли кәләрәк ушаг
Онлар ора гачды, ора...—дејир бах!..
Дәрһал гумбараны галдырыр көјә
Јашасын севимли Украјна!—дејә
Атыр гумбараны о гәдәр ани
Орда күлә дөнүр о алты чани
Гәһрәманлар кими чаныны ушаг
Көзәл Вәтәнинә гурбан верир, бах!

(јенә орада).

Әсәрлә таныш олан балача охучулар бу икид ушағын вәтәнпәрвәрлијинә һејран галыр вә онун бу шүчаәтиндән, фәдакарлығындан нүмунә көтүрүрләр. Онлар дәрк едирләр ки, дүшмәнә гаршы мүбаризәдә мәһз белә һәрәкәт етмәк лазымдыр. Чүнки өз һагг иши, азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда мүбариз вәтәнпәрвәрләри олан бир халг һеч вахт басылмаз, мәһв олмаз.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гәһрәман ушаг сурәтләри јарадан вә онларын дөјүш сәһнәләрини тәсвир едән шаирләрдән бири дә М. М. Сејидзадәдир. Онун билаваситә мүһарибә мөвзусунда јаздығы «Әсарәтдә» (1942) адлы ше'риндә Гәмәр адлы бир ушағын башына кәлән мүсибәтләр тәсвир олунур. Гәмәр ата-анасы илә Украјнанын сәфалы јерләриндән бириндә динчәләркән мүһарибә башланыр. Онун атасы чәбһәјә јолланыр, аз сонра Гәмәр анасыны да итирир вә јад јерләрдә тәк галыр. Алманлар мүвәггәти олараг о јерләри ишғал едир, Гәмәр дүшмәнләрин әлинә дүшүр вә алман забитләринин биринин евиндә әсир олур. Забитин арвады Гәмәрә көз вериб, ишыг вермир. Көрпә гызчығаз күн чыхандан кечә јарысына кими дүшмәнин евиндә гуллугчулуг едир, забитин арвады јенә дә [illegible] ма-

CamScanner ile tarandı

јыб ону дөјүр, сөјүр. Гәмәр тез-тез ата-анасыны хатырлајыр, ағлајыр:

Дүшүнүрдү:—Әзиз ана,
Артыг көнлүм дөнду гана.
Нә оларды бир дә јенә
Баш гојајдым дизләринә

(Сејидзадә М. Бизим елләр, Бакы, Азәрнәшр, 1943, сәһ. 52).

Гәмәр чох кечмәдән евиндә олдуғу забитин евиндә өз чәсарәтини бүрузә верир. Онун тапанчасыны хәлвәтчә көтүрүб гоншулугда јашајан Миша дајыја верир, мүһүм хәбәрләри партизанлара чатдырыр. Гәмәри тутдуғу јолдан гајтармаг мүмкүн олмур. Буну көрән забит арвады гајнар самовары гызын тәпәсинә төкүб ону јандырыр.

Доғрудур, бурада Гәмәрин шәхси икидлији о гәдәр дә чох тәсвир едилмир, лакин һәр һалда онун мүбаризәјә чан атдығы өз күчү вә имканы дахилиндә көстәрилир.

Әсәр јазылдығы дөврдә охучуларын диггәтини чәлб етдијини нәзәрә алан М. Сејидзадә онун әсасында «Гәмәр» (1943) адлы үч пәрдәли мәнзум пјес јазыр.

Пјесдә азәрбајчанлы пионер Гәмәрин украјналы рәфигәси Нина илә достлуғундан, мүһарибәнин башланмасындан, Нинанын өлдүрүлмәсиндән, Гәмәрин әсир дүшмәсиндән вә с. бәһс едилир.

Ики ил сонра М. Сејидзадә «Зәфәр» (1945) адлы дөрд пәрдәли, једди шәкилли мәнзум пјесиндә јенә дә бу мөвзуја гајытмыш, бир нөв Гәмәрин сонракы талејини изләмиш вә Шаһмар, Арзу, Лејла, Анар вә б. ушаг вә кәнч икидләрин бәдии сурәтләрини јаратмышдыр. Арзу вә јенијетмә Шаһмар Украјнада көрүшүр, әввәлчә дүшмәнә гаршы, сонра исә Вәтәнә гајыдыб түфејлиләрә гаршы биркә мүбаризә апарырлар.

Мүһарибә илләриндә поезијада гәһрәман ушаг сурәтләри јарадан вә онларын дөјүш сәһнәләринин тәсвирини верән шаирләрдән бири дә Исмајыл Солтандыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дөјүшән ордуда хидмәт едән шаир чох заман тәсвир етдији балача ушагларын икидлијинин шаһиди олмушдур. Шаирин ше'рләринин әксәријјәти 1941—1945-чи илләрдә «Дөјүшчү», «Ирәли» вә с. чәбһә гәзетләриндә нәшр олунмушдур. Бу ше'рләр ичәрисиндә «Бизим Саша» (1942) вә «Икид гызлар» (1943) ше'рләри хүсусилә диггәти чәлб едир.

Ше'рин гәһрәманы 12 јашлы Саша партизан дәстәсинин кәшфијјатчысыдыр. О, дәфәләрлә кәшфијјата кедир, сонунчу дәфә фашистләр ону дөврәјә алыр, балача Саша өзүнү итирмир, тапанча илә 2 фашист өлдүрүр. Шаир бу сәһнәни белә тәсвир едир.

Лакин гуртарынча онун күлләси
Јыхыр јерә ону јумруг зәрбәси.

Сашаны тутуб штаба кәтирир, партизанларын јерини демәсини тәләб едирләр, лакин Саша онларла разылашмыр вә билдији сирри дүшмәнә вермир. Фашистләр ону дөјүр, синәсинин үстүндә тонгал галајырларса да, Саша јенә дә сатгынлыг етмир. Нәһајәт ону кәндин ортасында дар ағачындан асмаға апарырлар. Саша бирдән:

Ачын голларымы, дејирәм даһа
Мән дә истәјирәм чыхам сабаһа!

дејә гышгырыр.

Голлары ачылан, тагәтдән дүшмүш Саша партизанларын јерини демәк әвәзинә ирәли кәлән забитин үзүнә түпүрүр. О, һәлак олур, лакин дүшмәни сарсыдыр, она галиб кәлир.

Исмајыл Солтан «Икид гызлар» ше'риндә исә кичик јашлы гызларын—Анја вә Лизанын партизанлара јемәк апардыглары заман фашистләрлә үз-үзә кәлмәсини вә јахаланмаларыны тәсвир едир:

Гызлар дөнүр бир аслана,
Короғлу тәк гәһрәмана,
Гырыб-төкүр јағылары.
Јүјүрүрләр мешә сары.
Анја дејир: Лиза, тез кәл,
Ләнкисәк иш олар әнкәл.
Гуртарыбдыр мәним күлләм.
Көмәјинә кәлә билмәм.

Нәһајәт дүшмән әһатәсиндә олан бу чәсур гызлар фашистләрә әсир дүшмәмәк үчүн өзләрини гајадан атыб өлдүрүрләр.

Мүһарибәнин ағыр күнләриндә әдәбијјатымызда јарадылан Саша, Анја, Лиза вә б. белә сурәтләр минләрлә балача охучуја нүмунә олур. Чәбһә архасында олан ушаглар баша дүшүрдүләр ки, дүшмәнә гаршы сон ана гәдәр мүбаризә апармаг лазымдыр.

Мүһарибә илләриндә көркәмли ушаг јазычысы М.Рзагулузадә дә ушагларын вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә олунмаларында хүсуси әһәмијјәт кәсб едән «Гарангуш јувасы» (1943) вә «Лејла» (1943) поемаларыны јазыр. Бу поемаларда мүәллиф балача гәһрәманла-

Scanned with CamScanner

рын икидлијинин тәрәннүмүнә хүсуси диггәт јетирмиш, Вәтән мүһарибәсиндә партизанларла чијин-чијинә вурушан, мисилсиз рәшадәт көстәрән пионер—Лејла вә Арслан сурәтләрини јаратмышдыр. Шаир һәр ики әсәрин мөвзусуну јенә дә мүһарибә дөврүнүн ән актуал мәсәләләриндән бири олан партизанларла әлагә сахлајан, онларла бирҝә вурушан ушагларын һәјатындан көтүрмүшдү. Охучу әсәрдә Арслан вә Лејланын мәрдлик, чәсарәт, Вәтәнә сонсуз мәһәббәтини тәсвир едән сәһнәләрлә таныш олдугча фашизмә нифрәтләри гат-гат артыр.

«Гарангуш јувасы» поемасынын гәһрәманы пионер Арслан шүурлу сурәтдә дәрк едир ки, өзүнүн вә һәмјашыдларынын шән вә хошбәхт, гајғысыз вә азад һәјаты уғрунда мүбаризә апармаг, шүчаәт көстәрмәк вә лазым кәләрсә бу јолда өлмәк лазымдыр.

«Лејла» поемасындакы Лејла партизан дәстәсинин, нечә дејәрләр, сағ әлидир. Мүәллиф ону охучулара беләтәгдим едир:

Лејла—партизан гызы
Партизанын нәвәси,
Рабитәчилик иди,
Дәстәдә вәзифәси. (Рзагулузадә М. Гарангуш јухасы. Азәрнәшр, 1945, сәһ. 36).

Лејла партизан дәстәсилә мөһкәм әлагә сахлајыр, онлара вахтында вә дүзкүн мә'лумат верир, әрзаг вә кејим шејләри чатдырыр. Мәһз Лејланын партизанларла әлагәси нәтичәсиндә фашистләрин әлинә дүшән бир кәнд дүшмәндән азад едилир, һәбс едилмиш бир груп совет адамы өлүмдән гуртарыр.

М. Рзагулузадә һәр ики поемада гәһрәман пионерләрин—Арслан вә Лејланын бәдии сурәтләрини бөјүк сәнәткарлыгла гәләмә алмышдыр.

Ә. Фөвзинин «Партизанлар» (1942) ше'ринин гәһрәманы да ушагдыр. Партизан дәстәсиндә кәшфијјатчы олан Миша мүһарибәнин илк күнләриндә јетим галмышдыр. Доғма кәндин евләринин фашистләр тәрәфиндән јандырылмасыны көрән Мишада фашизмә гаршы нифрәт һисси гат-гат артмышдыр.

Миша партизан дәстәсинә гошулур. О, һеч бир чәтинликдән, һәтта өлүмдән белә горхмур.

Мүхтәсәр шәкилдә бәһс етдијимиз бу әсәрләр, үмумијјәтлә, мүһарибә дөврүндә Азәрбајчан әдәбијјатында јаранан мүһарибә мөвзусуна һәср едилән белә әсәрләр кичик мәктәблиләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнаја биләр. Бу әсәрләрдә мүһарибә илләринин ачылығыны дадан, бүтүн дәһшәтләри көрән ушагларын мә'нәви кејфијјәтләри, сарсылмаз ирадәләри, мөһкәм, јенилмәз характерләри бөјүк бир илһамла тәрәннүм едилдији үчүн бу күн парта архасында әјләшән балача охучуларын вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә бу әсәрләрдән истифадә едилмәсини мәсләһәт көрүрүк.

Азәрбајчан топонимләринин кениш јајылмыш паралелләри һаггында

Рамиз НОВРУЗОВ

филолоқија елмләри намизәди, Ч. Илдырым адына Азәрб. ПИ-нин досенти

Көркәмли түрколог Н. К. Дмитријев түрк дилләринин рус дилинә тә'сириндән данышаркән көстәрир ки, славјан топонимика вә ономастикасы түркoложи тәһсилсиз кечинә билмәз. Бу фикир тәсадүфи дејил вә һәгигәтән, рус дили түрк мәншәли топонимләрлә (түрк дили васитәсилә кечән топонимләр дә дахил олмагла) зәнкиндир, онларын мүхтәлиф ареалларда паралеллији дә тәбии һалдыр. Гејд едәк ки, топонимләрин паралеллији өзүнү, әсасән, ики шәкилдә көстәрир:

1) Мәншә паралеллији. Етнотопонимләр буна мисал ола биләр.

2) Тәсадүфү паралеллик. Бурада исә топонимләр ејни мәншәли олур, онлар тәсадүфи олараг, јахын әламәтләринә көрә ејни сөзләрлә ифадә едилир. Мәсәлән, дејәк ки, мүхтәлиф чајлары һәм азәрбајчанлылар, һәм дә гагаузлар **Гарасу** адландырырлар.

Там олмајан мә'лумат әсасында демәк олар ки, өлкәмизин азәрбајчанлылар јашамајан әразиләриндә Азәрбајчан топонимләринин 100-дән артыг паралели вар. Бунун тәгрибән јарысы РСФСР, јарысы исә дикәр республикалардадыр. Мәсәлән, Омск вә Түмен вилајәтләриндә 18, Краснодар дијарында 9 белә топоним вар. Украјна вә Молдавија ССР-дә Азәрбајчан топонимләринин 14 паралелини көстәрмәк олар вә с. Оренбург вилајәти вә Гырғызыстанда раст кәлдијимиз **Каракул, Акбулаг,** Татарыстанда **Акбаш** вә **Ләкс,** Дағлыг Алтај Мухтар вилајәтиндә вә Өзбәкистанда **Акташ,** Газахыстанда (һәмчинин ЧХР-дә) **Аксу, Алакол,** Башгырдыстанда **Камышлы,** Молдавијада **Карасу, Фундукли,** Түркмәнистанда **Чаудар,** Өзбәкистанда **Шајхлар, Джурнат** кими топонимләр Азәрбајчандакы **Гаракөл** (су објекти), **Ағбулаг** (Әскәран, Гутгашен, Гах), **Ағбаш** (Дәвәчи), **Ләки, Ағдаш** (Ағдаш), **Ағсу** (Ағсу, Ханлар), **Алакол** (Товуз), **Гамыштала** (Балакән), **Гарасу** (Сабирабад), **Фындыглы** (Загатала), **Човдар** (Дашкәсән, Кәлбәчәр), **Шыхлар** (Ағдам, Г. Исмајылов), **Чорат** (Абшерон), јер, чај, көл адларындан фәргләнмир. Демәк лазымдыр ки, белә паралелләр Ермәнистан, Күрчүстан вә Дағыстан республикаларында даһа чохдур вә әдәбијјатда бу барәдә аз јазылмајыб. Биз ашағыдакы топонимләри ајрыча гејд етмәји лазым билдик.

1. Тохмаг. Мирбәшир рајонунда кәнд. Украјна вә Гырғызыстанда олан ики шәһәр дә **Токмак** адланыр. Украјнадакы Токмак шәһәри 1938—63-чү илләрдә **Болшој Токмак** адланмыш, бу да **Токмакла** әвәз олундугдан сонра **Болшој Токмак** дәмирјол станси̇јасынын ады кими сахланылмышдыр. Украјнада **Верхниј Токмак** шәһәри, Омск вә Түмен вилајәтләриндә **Такмык** кәндләри, Москвада **Токмаков** даланы да **тохмаг** сөзү илә бағлыдыр.

2. Чардаглы. Ејниадлы 5 топонимин адыны чәкмәк олар ки, онлардан 4-ү Азәрбајчан, бири исә РСФСР әразисиндәдир. Республикамызын Губадлы вә Шамхор рајонларында **Чардаглы** кәндләри, Жданов рајонунда **Чардаглы** гәдим јашајыш јери, Гобустанын Бөјүкдаш дағы әразисиндә **Чардаг заға гаја** сығыначағы вар. РСФСР-ин Улјановск вилајәтиндә рајон вә рајон мәркәзи дә **Чердаклы** адланыр. Бу топонимләрин һамысы, јәгин ки, чаты, чатма гурғу мә'наларындакы **чардаг** сөзүндән әмәлә кәлмишдир.

3. Сарај. Өлкәмиздә вә харичи өлкәләрдә дә јајылмыш топонимләрдир. Топонимшүнаслар «Сарај»ы ејниадлы тајфа вә тәмтәраглы ев мә'налары илә әлагәләндирирләр. Губадлыда Сарај кәнди, Абшеронда Сарај гәсәбәси, Илич рајонунда Сарајбулаг ороними, Ждановда Сарајтәпә археоложи абидәси, Сарај дәнизи (Хәзәр) илә јанашы, республикамыздан кәнарда **Сарај Баты, Бөјүк Сарај** (Һәштәрхан вилајәтиндә Селитренноје кәндинин кечмиш ады), **Сарај—Бәркә** (Волгоград вилајәтиндә Сарјов кәндинин кечмиш ады), **Сарајчыг, Сарајчик, Кичик Сарај, Сарајшык** (Газахыстанын Гурјев вилајәтиндә индики Сарајшык кәнди), **Бахчасарај** (Украјнанын Крым вилајәтиндә рајон вә рајон мәркәзи), **Зарајчик, Ак—сарај** (Өзбәкистан), **Сарајево** (Југославијада республика пајтахты) топонимләрини дә көстәрә биләрик. Арашдырмалардан ајдынлашыр ки, һәмин топонимләри билдирән јерләр арасында тарихән јахын әлагә олуб. Мәсәлән, 1254-чү илдә салынмыш **Сарај Баты** шәһәри Гызыл Орданын әсас сијаси мәркәзи олмуш, сонра исә тәнәззүлә уғрамышдыр. Газынтылар заманы бурада Азәрбајчанын Күштасфи зәрбханасынын күмүш дирһәмләри тапылмышдыр. XIII—XIV әсрләрдә Гызыл Орданын пајтахты олан Сарај—Бәркә илә Азәрбајчанын тарихи Күштасфи вә Маһмудабад шәһәрләри арасында тичарәт әлагәләри јарадылмыш **Сарај-Бәркә** шәһәринин сиккәләри Азәрбајчанда да ашкар едилмишдир. Белә тарихи, тичарәт әлагәләри **Сарај** топониминин јајылмасына сәбәб ола биләрди.

4. Шамахы. Челјабинск вилајәтиндәки бу гәсәбә әвәлләр Сорокинскаја Пристан (кәнд) адланыр. 1714-чү илдә башгырд ханы Шамогулла һәмин кәндин торпагларыны сатын алмыш вә бундан сонра кәнд онун ады илә **Шемага, Шемаха** адланмышдыр. Нәзәрә алынса ки, башгырд ады Шамо-

CamScanner ile taranmıştır

Scanned with CamScanner

гуллада һүндүрлүк, батаглыг мә'налары вар, онда бу мә'на бизим алимләрин Азәрбајчан Шамахысына аид етдикләри мә'наларла (һүндүрлүк, батаглыг) сәсләшир.

5. Абшерон. РСФСР-ин Краснодар дијарында 1947-чи илдә јарадылмыш **Апшеронск** адлы рајон вә рајон мәркәзи бу топонимлә ејнидир. Марағлы орасыдыр ки, Апшеронск рајонунда **Күр, Самух, Ширван, Губа, Бакы, Муған** кими кәндләр дә вар. Шаир М. Әфшан «азәрбајчанлылашмыш» рајондан вәчдә кәләрәк јазыр:

Бу **Ширвандыр**, Бу **Самухдур, Күрдүр, Губадыр,**
Бура көчүб санки бизим чајлар, шәһәрләр.
Јүз илләрдир бу адлары сечиб јашадыр,
Бизим јерә, бизим елә вургун нәсилләр.

6. Хәләч. Бу топоним Амудәрја чајынын (Орта Асија) чәнуб саһилиндә јашамыш огуз тајфасы хәләчләрин ады илә әлагәдардыр. Хәләчләрин бир һиссәси Сәлчугларын дөврүндә Азәрбајчана вә Ирана јајылмыш, онларын ады илә **Хәләч** топоними јаранмышдыр. Һазырда Түркмәнистанда рајон вә рајон мәркәзи (Халач), Ермәнистан вә Азәрбајчанда бир сыра кәндләр (Абшерон, Губадлы, Илич, Учар, Салјан рајонларында) **Хәләч** адланыр.

Молдавијада молдав вә славјан мәншәли топонимләрдән сонра 3-чү јери түрк мәншәли топонимләр тутур ки, бунлардан **Кыпчак, Копчак, Гарабағлы, Бучаг** кәндләри, Қарасу республикамыздакы **Гыпчак** (Гах), **Гарабағ** (әрази, вилајәт), **Гарабағлар**, (Илич Көјчај, Ханлар), **Гарабағлы** (Ағсу), **Салјан**, (Хачмаз, Ханлар), **Ашағы Бучаг, Јухары Бучаг** (Јевлах), **Гарасу** (Сабирабад), **Гарасучу** (Г. Исмајылов) кәнд адлары илә пaралеллик тәшкил едир. **«Гыпчак»**-ын Ермәнистан, Украјна, Орта Асија республикаларында, РСФСР вилајәтләриндә дә пaралелләри вардыр. Бунлар көстәрир ки, **Гыпчах, Гарабағ** (Гарабағлы), **Бучаг** тајфа мәншәли топоним кими даһа кениш ареала маликдир.

7. Гарғабазар, Гарғалыг. Бу Азәрбајчан кәндләринин ады (Нахчыван МССР-дә, Фүзули, Масаллы, Хачмаз рајонларында), ејни заманда Ермәнистанда, **Гаргалар** шәклиндә Өзбәкистанда, **Каргалы** шәклиндә Омск вә Түмен вилајәтләриндә дә јајылмышдыр. Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү Б. Ә. Будагов көстәрир ки, Омск вә Түмен вилајәтләриндә **Бакино, Балаганы, Болшаја Тава, Уст Тава, Тевриз, Кајсы, Нижные Азы, Абатса, Агалја, Бича, Тава, Новы Тап** чоғрафи адлары вар. (**Тевриз** Омскда бир рајонун вә рајон мәркәзинин адыдыр). Һәмин топонимләр Азәрбајчандакы **Бакы, Балаханы, Алатава, Тава даг** (Абшерон), **Тәбриз** (Чәнуби Азәрбајчан), **Гајса** (Балакән), **Ашағы Аза** (Ордубад), **Абад** (Ағдам), **Ағалы** (Зәнкилан, Бәрдә), **Бичо** (Ағсу), **Тава** (Шамахы), **Тап** (Г. Исмајылов), **Бөјүк Тап** (Чәбрајыл), **Короғлу Тапы** (Губадлы) кими јер адлары илә ејни вә јахын сәсләшмәјә маликдир. Бу да марағлыдыр ки, һазырда Әфганыстанда азәрбајчанлылар јашајан **Тапа, Әфшар Тапа** кәндләринин ады да **«Тап»** топоними илә сәсләшир. Үмумијјәтлә, һазырда Әфганыстанда 10 миндән артыг азәрбајчанлы јашајыр ки, онларын бурада мәскунлашмасы Надир шаһын Ирандакы һакимијјәти (1736—1747) дөврүнә тәсадүф едир. Азәрбајчанын әфшарлар тајфасындан олан Надир шаһ ишғал етдији өлкәләрә, еләчә дә Әфганыстана азәрбајчанлылар көчүрмүшдү. Көрүнүр, көчүрүлән әфшарлар да Чәнуби Азәрбајчандан доғма јурдларынын адыны, јә'ни **Тапа** топонимини өзләри илә апармыш, бунунла да Әфганыстанда **Тапа** вә **Әфшар Тапа** кәндләри әмәлә кәлмишдир.

8. Булгар, Болгар, Балһару. Ејниҝөклү бу топонимләр түркдилли (**булгар** тајфасынын ады илә бағлыдыр. Тарихи мәнбәләрдә ерамызын әввәлләриндән XIII әсрә гәдәр **Волга Кама Булгарыстан** дөвләтинин вә онун пајтахты **«Булгар»**ын ады чәкилир. Булгар шәһәринин харабалыгындан (Татарыстанын Кујбышев рајонундакы Болгар кәнди јахынлығындадыр) тапылан әшјалар шәһәрин Азәрбајчанла тарихи әлагәсиндән хәбәр верир. Бу әлагә өз изини Азәрбајчандакы **Болгар, Балһару** (Ләнкәран зонасы) чај адларында экс етдирмишдир.

9. Алан гапысы, Алан дүзү. Биринчи топоним Гафгазда Дәрјал дәрәсинин, икинчиси исә Азәрбајчанда Муған дүзүнүн шимал һиссәсинин гәдим адлары олуб ирандилли алан тајфасынын изини тәсдиг едир. Аланлар исә индики осетинләрин Азов әтрафында вә Өн Гафгазда мәскунлашмыш улу бабалары олмушлар.

10. Сума. Ағдаш рајонундакы бу кәнд ады, ејни заманда, Украјнада **Сумы** шәһәри вә вилајәтинә, Омск вә Түмен вилајәтләриндә **Сумы** чоғрафи адларына верилиб. Бизчә, «Сумгајыт»-ын да бу топонимләрлә бағлылығы вардыр. «Сумгајыт»ын Сум адлы шәхс, сакант адлы монгол тајфасы етимолоҝијасы барәдә мөвчуд мүлаһизәләри нәзәрә алсаг, буну Сума да аид етмәк олар.

11. Худат. Өзбәкистанын Бухара шәһәринин кечмиш ады **«Бухар-Худат, Чаган-Худат** Азәрбајчанын бу топоними илә јахындыр. «Худат»ын тарихи биздә аз өјрәнилиб. Лакин өзбәк алими С. Г. Гарајев Худатын саһибкар, башчы, һөкмдар мә'налы етимолоҝијасыны көстәрир ки, бу бизим **Худат** үчүн дә марағлы ола биләр.

12. Горчу. Лачын рајонунда кәнд. Татарыстанын Азнаков рајонунда **Корчи чајы,** Украјнада **Курчи** (гагаузлар јашајыр), Күрчүстанда **Горчубашы** кәндләри дә вар. Бу топонимләр XIV—XVIII әсрләрдә түркдилли халгларда «горчу» (мә'насы горујан) адлы хүсуси мүһафизә дәстәләринин ады илә әлагәдардыр. Горчилар Сәфәвиләр дөвләтиндә дә олмуш вә орду мүәјјән тајфа нүмајәндәләриндән јарадылмышды.

13. Гарадағ, Гарадағлы. РСФСР, Ермәнистан вә Азәрбајчан әразисиндә даһа чох јајылмышдыр. Алимләрин фикринә көрә, бу јер адлары XVIII әсрдә ејниадлы тајфанын, XVIII әсрин орталары вә XIX әсрин әввәлләриндә Чәнуби Азәрбајчандакы Гарадағ ханлығынын адындан тәшәккүл едиб. Һазырда Гарадағлы ады илә 14 Азәрбајчан кәндиндән башга, бу топонимә Ермәнистанда кәнд ады, Татарыстанда, Украјнада дағ ады (Каратау), Азәрбајчанда рајон, рајон мәркәзи, дағ ады кими раст кәлирик.

Јухарыда гејд олундуғу кими, башга әразиләрдә јајылан Азәрбајчан топонимләри көстәриләнләрдән даһа чохдур. Онлары өјрәнмәк топонимшүнаслығын, Азәрбајчан дилчилији вә тарихшүнаслығынын гаршысында дуран мүһүм вәзифәдир.

Бизим иш јолдашларымыз

Мүәллим өмрүнүн уғурлары

Шакирд дүнјасы сеһирли бир аләмдир. Бу аләмә дәриндән бәләд олмајан мүәллим һеч вахт өз сәнәтинин вурғуну ола билмәз. Кәрәк дәрс дедијин шакирдләрин дујум вә дүшүнчә тәрзини баша дүшмәји, онларын гәлбини охумағы, мә'нәви еһтијачларыны һисс едә билмәји бачарасан. Бу хошбәхтлик Наимә мүәллимәјә чохдан мүјәссәр олмушдур. Бәли, чохдан...

О, Сумгајытдакы 11 нөмрәли рус орта мәктәбинин Азәрбајчан дили мүәллимидир.

Наимә Мәммәдова 38 иллик педагожи фәалијјәтинин 30 илә јахыныны рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини өјрәтмәјә сәрф едиб. Ишләдији мүддәтдә бә'зи чәтинликләрлә растлашмасына бахмајараг, шакирдләрини бу дили өјрәнмәјә һәвәсләндириб, бүтүн дәрсләрини марағлы гурмаға чалышыб. О, бу идејаны инди дә өз фәалијјәтинин девизи һесаб едир.

Наимә мүәллимәнин уғурларыны шәртләндирән әсас чәһәтләрдән бири будур ки, о, һәр дәрсә чидди вә мәс'улијјәтлә һазырлашыр; лазыми материаллар топлајыр, әлавә чалышмалар тәртиб едир... Өзүнүн дедији кими, Сумгајыт шәһәриндә Азәрбајчан дили үзрә нитг мүһити нисбәтән гүввәтли олдуғундан дәрсликләрдәки материаллардан «тохунулмаз» шәкилдә истифадә истәнилән сәмәрәни верә билмир; Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән јахшы билән шакирдләр үчүн башга дидактик материаллар һазырламаг лазым кәлир. Бу ишә исә дәрсләрә башдансовду дејил, чидди һазырлашмағы тәләб едир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Наимә мүәллимәнин тәчрүбәсиндә мараг доғуран чәһәтләрдән бири дә лүғәт үзрә иши тәшкили илә әлагәдардыр. О, ардычыл олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә һәр дәрс саатында өјрәдиләчәк јени сөзләри вә онларын конкрет мигдарыны мүәјјәнләшдирмәји лазым билир. Һәр дәрсдә һәмин сөзләри шакирдләрин лүғәт дәфтәрләринә гејд етдирир; онларын тәләффүзү, мә'насы вә мүхтәлиф нитг ситуасијасында ишләнмәси үзәриндә иш апарыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Наимә мүәллимә әксәр һалларда белә сөзләри өзү мүәјјәнләшдирир. Чүнки онун шакирдләри Азәрбајчан дилиндән һазырлыг сәвијјәләринә көрә фәргләндикләри үчүн дәрсликдәки материаллар онлар үчүн асан көрүнүр, марагсыз олур. Онлары әлавә оху мәтнләри үзәриндә ишләтмәк лазым кәлир. Наимә мүәллимә сечдији материаллары әввәлчәдән лексик вә грамматик чәһәтдән диггәтлә адаптә едиб, өјрәниләчәк јени сөзләри дә конкретләшдирир. Лүғәт үзрә иш просесиндә мүвафиг сөзләрин антонимлији, синонимлији вә омонимлијинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб едир.

Мә'лумдур ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, даһа доғрусу, нитг фәалијјәтинин нөвләри (данышма, динләјиб анлама, оху, јазы) үзрә мүнтәзәм иш апармаг програмын әсас тәләбләриндән биридир. Әслиндә бу, башлыча мәгсәддир. Наимә мүәллимә өз дәрсләрини програмын бу тәләбинә ујғун олараг тәшкил етмәкдә хүсуси олараг фәргләнир. Шакирдләриндә даныша билмәк, ешитдикләрини анламаг, охумаг вә гисмән дә јазмаг бачарыгларыны формалашдырмаға о, мүнтәзәм сә'ј көстәрир. Онларын нитгини инкишаф етдирмәкдә оху мәтнләрини башлыча васитә һесаб едир; бунлара нитг фәалијјәти үзрә бачарыг вә вәрдишләрин инкишафына тәкан верән потенсиал имкана малик оптимал бир нитг модели кими јанашыр. Буна көрәдир ки, о, мәтн үзрә иши даһа чанлы вә мараглы гурмаг үчүн онларын мәзмунуна ујғун сүжетли шәкилләрдән, мүхтәлиф иллүстрасијалардан тез-тез истифадә едир. Белә шәкил вә иллүстрасијаларын сечилмәси вә һазырланмасына шакирдләри фәал сурәтдә чәлб етмәји бачарыр. Бунун нәтичәсидир ки, Наимә мүәллимәнин дәрсләринин тәшкилиндә шакирдләр дә өз әмәкләрини ајдын һисс етмәклә тә'лим материалларыны хүсуси мараг вә һәвәслә өјрәнмәјә сә'ј көстәрирләр. Үмумијјәтлә, Наимә мүәллимә өз шакирдләриндә белә бир әгидә јаратмышдыр ки, јахшы дәрсин «мүәллифи» тәкчә мүәллим дејил, һәм дә шакирдләрин өзләридир.

Н. Мәммәдова лингвистик материаллары өјрәдәркән онларын практик чәһәтдән әһәмијјәтли олмасына хүсуси диггәт јетирир. Һәмин материаллара шакирдләрин тәфәккүрүнү, дүшүнчәсини һәрәкәтә кәтирән бир васитә кими јанашыр. Дәрсдә шакирдләр Азәрбајчан дилиндән өјрәндикләри дил материалларыны рус дили илә мүгајисә едир, бунларын охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирирләр. Беләликлә, Азәрбајчан дилиндән мүәјјән гајдалары өјрәнмәклә јанашы, ана дилинә аид бә'зи «охшар» материаллары да тәкрарлајыр, јаддашларында мөһкәмләндирирләр.

Наимә мүәллимә дәрсләриндә даһа чох диалоглардан истифадә етмәклә шакирдләрини чанлы данышыг дилинә јијәләндирмәјә үстүнлүк верир. Бунунла јанашы, о, шифаһи нитг вәрдишләринин инкишафына тәкан верән јазы ишләринин апарылмасына да биканә галмыр. Бу мәгсәдлә үзүндәнкөчүрмә, суаллара чаваб, имла вә ифадә јазы нөвләриндән тез-тез истифадә едир. Азәрбајчан дили тә'лиминин, хүсусән илк мәрһәләләриндә үзүндәнкөчүрмә вә суаллара чаваб јазы нөвләриндән истифадә сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләләри охумаг, јадда сахламаг, алынан информасијаны тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмәк, она чаваб вермәк вәрдишләрини комплекс инкишаф етдирмәкдә әлверишли вә фајдалы олур.

Нечә илләрдир ки, 11 нөмрәли мәктәбдә Азәрбајчан дили фәнни үзрә хүсуси кабинет јарадылыб. Шакирдләрин көмәји илә һазырланмыш әјани вәсаитләр, нүмунәви дәфтәрләр, Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин фикирләриндән ибарәт плакатлар вә с. орада ән чох нәзәрә чарпан експонатлардандыр. Наимә мүәллимә бүтүн дәрсләрини бу кабинетдә кечир.

Кабинетин өз хүсуси китабханасы вар. Дәрсликләр, дәрс вәсаитләри вә бәдии әсәрләрдән ибарәт китаблар бурада сахланылыр. Дәрс заманы лазым кәлдикдә һәмин китаблардан истифадә едилир. Бу китабхананын формалашмасы кабинетдә илләрдән бәри јаранмыш белә бир ән'әнә илә бағлыдыр: һәр ил мәктәби битирән шакирдләрин һәр бири Азәрбајчан дили кабинетинә јадикар олараг бир-ики китаб бағышлајыр.

Кабинетдә «Мән Азәрбајчан дилини өјрәнирәм» адлы дивар гәзетинин һазырланыб бурахылмасы да мараглы ән'әнәләрдән биридир. Шакирдләр бу гәзети чыхармаг үчүн материал топламаға, ону системләшдирмәјә һәвәслә сә'ј көстәрирләр. Бу исә мәктәбдә тәһсил алан шакирдләрин Азәрбајчан дилини өјрәнмәләринә олан мүнасибәтләрини ачыг-ајдын көстәрир.

Наимә Мәммәдова һәм дә елми јарадычылыға мејл көстәрән мүәллимләрдәндир. О, илләрдән бәридир ки, педагожи вә дөври мәтбуатда рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин проблемләри илә бағлы мөвзуларда мәгаләләрлә чыхышлар едир. Бу вахта гәдәр онун алты журнал, онларла гәзет мәгаләси дәрч олунмушдур. О, В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун диссертантыдыр, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун елми мүхбиридир.

Наимә мүәллимә габагчыл мүәллим олмагла јанашы, јахшы методист кими дә танынып. Сумгајыт Шәһәр Халг Маариф Шө'бәси јанындакы методкабинетдә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнни үзрә штатданкәнар методист кими мүәллимләрлә јахындан әлагә сахлајыр, онлара лазыми көмәклик көстәрир. О, бу фәалијјәтини ишләдији мәктәбдә фәнн методбирләшмәсинин рәһбәри кими дә давам етдирир.

Бунлардан әлавә, Н. Мәммәдова Сумгајыт Шәһәр Партија Комитәсинин штатданкәнар тә'лиматчысы, мәктәб илк партија тәшкилаты катибинин мүавини, гадынлар шурасынын сәдри, «Сосиалист Сумгајыты» гәзетинин ичтимаи гәбул отағынын катиби, һәмин гәзетдә ачылмыш гијаби Азәрбајчан дили мәктәбинин рәһбәри кими ичтимаи вәзифәләри апарыр. Өзү дә бөјүк шөвглә вә мәһәббәтлә. Ахы бу гәдәр ишләри узлашдырмаг, онлары сәмәрәли тәшкил етмәк вә кејфијјәтлә јеринә јетирмәк һеч дә асан дејил. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл, бөјүк һәвәс вә түкәнмәз енержи лазымдыр. Бу кејфијјәтләр Наимә мүәллимәнин шәхсијјәтиндә чохдан көк салмышдыр.

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси саһәсиндәки әмәјинин бәһрәләри ону һәмишә фәрәһләндирир, даһа чох, даһа уғурлу нәтичәләр әлдә етмәјә руһландырыр. Һансы тәлтифләрә лајиг көрүлмүшсүнүз?—дејиб сорушанда исә «һәгиги мүәллим нүфузуну газанмагдан бөјүк мүкафат ола билмәз» чавабыны верир. Наимә мүәллимәнин әмәји индијәдәк «Әмәк ветераны» медалы, «Азәрбајчанын габагчыл маариф хадими» нишаны илә гејд едилмиш, она «Баш мүәллим» ады верилмишдир.

О, мүәллим адынын шәрәфини һәмишә јүксәк тутур, өмрүнү бу сәнәтә вурғунлуғу илә мә'наландырыр. Она кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә даһа бөјүк уғурлар арзулајырыг.

Емма ХӘЛИЛОВА,
Азәрбајчан ММТИ-нин кабинет мүдири.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бизим Фәридә мүәллимә

Рајонумузда шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрән, даим өз үзәриндә ишләјән, габагчыл мүәллимләрдән бири дә Фәридә Бәдәловадыр. Фәридә мүәллимә 28 илдир ки, доғма кәндиндә зәһмәткеш балаларына Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәннини өјрәдир. Шакирд вә валидејнләр—бүтүн кәнд чамааты Фәридә мүәллимәни меһрибан, гајғыкеш, тәләбкар инсан кими танyјыр вә она дәрин һөрмәт бәсләјир.

О, кәләчәк шакирдләри илә һәлә ибтидаи синифдә охујаркән марагланыр, онларын валидејнләри илә көрүшүр, ајры-ајры шакирдләрлә фәрди иш апарылмасында синиф мүәллимләринә мәсләһәтләр верир.

IV синифдә бир фәнн мүәллими кими дәрс илинин илк күнләриндән башлајараг шакирдләрә дәрин вә мөһкәм билик вермәк үчүн тә'лимин сәмәрәли метод вә үсулларындан системли шәкилдә истифадә едир.

Ф. Бәдәлова Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин сүр'әтли, дүзкүн вә ифадәли охусуна, онларын бәдии әсәр, китаб һаггында мүстәгил фикир сөјләмәләринә хүсуси фикир верир. О, јухары синифләрдә әдәбијјат дәрсләриндә, мүһазирә, мүсаһибә үсулундан истифадәјә даһа чох үстүнлүк верир.

Ф. Бәдәлова шакирдләрин ахтарычылыг, јарадычылыг бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси истигамәтиндә планлы иш апарыр. Бу мәгсәдлә о, шакирдләрә мүхтәлиф мөвзуларда рефератлар, јарадычы иншалар, охунмуш әсәрләрә рә'ј јаздырыр, бәдии әсәрләрә аид иллүстратив шәкилләр чәкмәји өјрәдир.

Бир гајда олараг онун шакирдләри мәктәб тәдбирләриндә хүсусилә фәргләнирләр.

Мәктәбдә дил-әдәбијјат кабинетинин тәшкилиндә мүхтәлиф експонатларын топланмасында, һазырланмасында Фәридә мүәллимәнин әмәји даһа чохдур. Фәридә мүәллимә өзүнүн тәшәббүсү вә шакирдләрин көмәји илә мүхтәлиф мөвзулара аид јарадылан 100-дән чох әјани вәсаитдән тә'лим просесиндә мәгсәдјөнлү истифадә едир. Кабинетдә нүмајиш етдирилән Азәрбајчан дили, әдәбијјат, әдәбијјат нәзәријјәси, ваһид нитг режими вә с. стендләрдән мәктәбин дикәр мүәллимләри дә истифадә едир. Рајонун методкабинети тәрәфиндән кечирилән тәдбирләрдә (семинар-мүшавирәләр, елми-практик конфранслар, нүмунә дәрсләри) Фәридә Бәдәлова өз билик вә бачарығыны кәнч мүәллимләрә чатдырмагда гүввәсини әсиркәмир.

Фәридә мүәллимә илә чијин-чијинә чалышан Р. Һәсәнова, Ш. Нәчәфова, Ш. Түтүнчүјева, И. Әзимов вә б. тәчрүбәли мүәллимәнин мәсләһәтләриндән, онун ачыг дәрсләриндән хејли фајдаландыгларыны бөјүк бир фәхрлә е'тираф едирләр. Марагды чәһәт ондадыр ки, Фәридә мүәллимә шакирдләриндә мүәллимлик пешәсинә дә мараг ојадыр. Бу күн онун дәрс дедији шакирдләрин бир чоху онунла чијин-чијинә, бир коллективдә ишләјир.

О, рајонда чыхан «Шән һәјат» гәзетиндә методик мәгаләләрлә чыхыш едир.

«Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә Фәридә мүәллимәнин бәдии әсәрләрин дили үзәриндә мүстәгил ишин, ачыг дәрсләрин тәшкили тәчрүбәсиндән бәһс едән мәгаләләри дәрч олунмушдур.

Ф. Бәдәлова мәктәбин ичтимаи һәјатында јахындан иштирак едир. О, РХМШ-нын штатданкәнар методистидир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты үзрә мәктәбдахили методбирлијинин вә мәктәб Гадынлар шурасынын сәдридир.

Ф. Бәдәлованын габагчыл иш тәчрүбәси рајон мүәллимләри арасында јајылмышдыр. Она 1987-чи илдә «Методист мүәллим» ады верилмишдир.

Јорулмаг билмәјән Фәридә мүәллимә бөјүк бир сә'јлә өз севимли шакирдләринә доғма ана дилимизи вә әдәбијјатымызы өјрәтмәк мәгсәди илә даим өз үзәриндә ишләјир.

Һамы она «бизим Фәридә мүәллимә» дејә мүрачиәт едир. Бу шәрәфли ишдә биз она јени-јени наилијјәтләр арзулајырыг.

Фатма ГАЛЛАЧОВА,
Балакән ХМШ-нын методисти.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Билирсинизми?...

—чан шәкилчиси дилимиздә гошулдуғу сөзләрә әзизләмә мә'насыны верән сөздүзәлдичи шәкилчиләрдәндир; мәсәлән, **аначан, нәнәчан, әмичан, Әдилчан, Нәркизчан** вә с. Бу шәкилчи «чан» сөзүндән төрәмишдир. Марагдыдыр ки, һәмин шәкилчи илә ишләнән сөзләрдән нитгдә јалныз хитаб кими истифадә олунур.—чан шәкилчиси һәм дә бә'зи хүсуси адлары (инсан адларыны) әмәлә кәтирән ејни шәкилчи илә омонимлик тәшкил едир: мәсәлән: **Нәнәча́н, Әмича́н, Әличан** вә с. Бунлар мә'нача бир-бириндән фәргләндији кими, тәләффүзүнә көрә дә фәргләнир; белә ки, гошулдуғу сөзә әзизләмә мә'насы верәндә вурғусуз, хүсуси исимләри әмәлә кәтирәндә исә вурғу алтында тәләффүз олунур; мүгајисә един: **нәнәчан—Нәнәча́н, әми́чан—Әмича́н** вә с.

Та гәдим дөврләрдән Азәрбајчан дилиндә «р» сәси илә башланан сөз олмамышдыр. Дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмуш белә сөзләрин һамысы башга дилләрдән алынмадыр. Буна көрә тәсадүфи дејил ки, инди дә ади данышыг дилиндә (мәишәт дилиндә) «р» илә башланан сөзләрдән бир чохунун әввәлинә мүәјјән бир саит әлавә едиләрәк ишләдилир: мәсәлән: **раһәт**—ираһәт, **рәф**—ирәф, **рус**—урус, **Рза**—Ирза, **Рүфәт**—Үрфәт, **рајон**—ирајон вә с.

Дүшүнүн вә чаваб верин.

1. Үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәләринә аид верилмиш нүмунәләрдә һансы мә'на ардычыллығыны һисс едирсиниз?

Отағын пәнчәрәси, пәнчәрәнин шүшәси, шүшәнин нахышлары, нахышларын көзәллији.

Ејни мә'на ардычыллығыны көзләмәклә ашағыдакы сөз бирләшмәләриндән һәр биринә мүмкүн олан гәдәр нүмунәләр әлавә етмәјә чалышын.

Колхозун бағы,...	Кәндин клубу,...
Ашығын сазы,...	Мәнзилин гапысы,...
Шаирин һејкәли,...	Шакирдин иншасы,...

2. Верилмиш сөз бирләшмәләриндән һансыларын тәрәфләрини дәјишмәклә башга бирләшмәләр дүзәлтмәк мүмкүндүр?

машынын сүрүчүсү	ағачын будағы
кәминин кәјәртәси	памбығын гозасы
заводун кәзәтчиси	газанын гапағы
китабын мүәллифи	торпағын саһиби
хәстәнин һәкими	чобанын сүрүсү

3. Ашағыдакы чүмләләрдә һансы грамматик нормаја риајәт едилмәдији үчүн фикир дүзкүн ифадә олунмамышдыр?

Ушаглар гумлу чајын саһилиндә ојнајырдылар.

Ән јахшы команданын ојунчусуна мүкафат верилди.

Лүғәтләрдән дамлалар...

Гәзет вә журналларда, публисистик чыхышларда тез-тез растлашдығымыз ашағыдакы сөзләрин мә'наларыны билмәк, јәгин ки, сизин үчүн дә марагдыдыр.

алтернатив—јеканә мүмкүн олан ики гәрардан бирини сечмәк мәчбуријјәти.

компромис—гаршылыглы күзәшт әсасында разылыға кәлмәк.

плүрализм—(латынча «чохлуг» мә'насындадыр) мадди варлыг вә онун һадисәләри һаггында фикир мүхтәлифлији.

CamScanner ile taranildi
Scanned with CamScanner

Сејид Әзим Ширвани һаггында ики китаб

Өтән ики илин үнванына XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин ән бөјүк шаири Сејид Әзим Ширвани һаггында ики китабын ады јазылмышдыр: Ә. Багыров «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» вә С. Һүсејнов «Сејид Әзим Ширвани». Әввәлки илләрлә мүгајисәдә Сејид Әзимшүнаслыгда кәмијјәт е'тибары илә ирәлиләјиш нәзәрә чарпыр.

Сејид Әзим Ширвани 53 иллик һәјатында «Өз әсринин ајинеји-һәгигәтнүмасы олуб» (Ф. Көчәрли). XIX әсрин феодал-патриархал һәјатынын ағырлыглары алтындан бој атыб халгын дәрд-сәрини, ағыр еһтијачларыны, арзу вә истәкләрини үрәк ағрысы вә фәрјадла тәсвир етмишдир. Чаризмин вә ислам дини ганунларынын тәзјигләринә таб кәтирмиш, аиләсини доландырмаг үчүн ән ади madди чәтинликләрлә гаршылашмыш, лакин әгидәсиндән дөнмәмишдир. Сағлығында бир нечә әсәринин мәтбуатдакы нәшриндән башга јарадычылыг севинчини дада билмәмишдир. Дөврүнүн габагчыл дүнјакөрүшлү, мүтәрәгги зијалылары шаирин ирсинин лајигинчә гијмәтләндирилмәмәсинә тәәссүфләнмишләр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра, 1922-чи илдә илк дәфә Азәрбајчан Халг Комиссарлары Совети С. Ә. Ширванинин әсәрләринин нәшри һаггында гәрар верди. Бир шаир өмрүнүн изтирабларындан доғулмуш сәнәт нүмунәләринин нәшри вә тәдгиги классик ирсимизин гаранлыг сәһифәләриндән биринә ишыг сачды. Дүнјаја көз ачан китаблары онилликләр архасындан шаир јараларына гојулмуш мәлһәмә дөндү. Һ. Сәмәдзадә, Ф. Гасымзадә, Ч. Хәндан, С. Рүстәмов, Ә. Мирәһмәдов, С. Һүсејнов, Қ. Мирбағыров, Х. Мәммәдов, Қ. Мәммәдов кими алимләримиз монографија вә дикәр тәдгигатларында Сејид Әзимин һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсинә хејли әмәк сәрф етдиләр. Бу күн дә шаир һаггында ахтарышлар давам етмәкдәдир.

XIX әсрин 30-[illegible] илләриндән башлајараг Азәрбајчанда дүнјәви мәктәбләрин фәалијјәт даирәсинин кенишләнмәсинә бахмајараг, 70-чи илләрдә дә дини хурафатын тә'сири алтында ушагларын тәһсилә чәлб едилмәсиндә чәтинликләр чох иди. Моллахана вә мәдрәсәләрдә дәрсләр көһнә гајда илә кечилир, дүнјәви елмләрә јер верилмирди. Јени типли мәктәбләрдә исә габагчыл дүнјакөрүшлү мүәллимләр чатышмырды. Азәрбајчанлы валидејнләр моллаханалары үстүн тутурдулар. Дини мәркәзләрдә тәһсил алмыш Сејид Әзим руһанилијин маһијјәтини һамыдан јахшы баша дүшдүјүндән кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә дүнјәви елмләрә кениш јер верирди. Педагожи фикир тарихиндә дә мүстәсна мөвгеји олан шаирин мүәллимлик фәалијјәтини Ә. Бағыров, «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» китабында тәдгиг објекти кими көтүрмүшдүр Мүәллиф Сејид Әзимин— халг мүәллиминин фәалијјәти һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн бир гәдәр узагдан башламыш, шаирин сатираларынын тарихи көкләри вә идеја-бәдии мәнбәләри үзәриндә дајанмышдыр. Чох доғру олараг XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш, елмин, маарифин тәрәггиси уғрунда мүбаризә апармыш Һәмид Әфәндизадә, Сәид вә Чәлал Үнсизадәләр, Мәммәдтағы Әлизадә, Алексеј Осипович Черњајевски һаггында гыса хроникалар верилмишдир.

Сејид Әзим халг маарифи саһәсиндә топланмыш ән'әнәләри јашадыб инкишаф етдирмиш, бәдии јарадычылығы илә маарифчи реалистләрин чәбһәсиндә дурмушдур. Ше'рләриндә тәблиғ етдији идејалары практик фәалијјәтиндә һәјата кечирмишдир. Сатираларында мүлкәдарлығы, мүсәлман мүһитини ән кәскин бојаларла тәнгид күзкүсүндә чанландырмаға чалышмышдыр. Көрүнүр, елә буна көрә дә Ә. Бағыров «С. Ә. Ширвани сатираларында дини хурафат вә руһанилијин ифшасы» фәсилләриндә шаирин сатираларынын идеја истигамәтләри үзәриндә әтрафлы дајанмышдыр. Демәли, китабын илк үч фәсли (чәми 80 сәһифә) әсас мәсәләјә кечмәк үчүн һазырлыг мәрһәләси олмушдур. Бу гәдәр кениш тәфәррүатла о һалда разылашмаг мүмкүн иди ки, сонунчу—«С. Ә. Ширвани» фәсли дә (чәми 20 сәһифә) бөјүк шаирин мүәллим портретини тамамлаја билсин. Тәәссүф ки, белә олмамышдыр. Бир сыра мәсәләләрин ишыгландырылмасы унудулмушдур.

Сејид Әзимшүнаслыгда һәлә дә мүбаһисәли нөгтәләрдән бири онун педагожи фәалијјәтә башладығы тарихдир. Тәдгигатлардакы фикир ајрылыгларына мүнасибәтини билдирмәјән Ә. Бағыров шаирин «Мәчлис» мәктәбиндә ишә башламасы һаггында јанлыш мә'лумат верәрәк јазыр: «Сејид Әзим 1876-чы илдән Шамахыда руһани мәчлиси мәктәбиндә Азәрбајчан вә фарс дилләрини тәдрис едир, 1877-чи илдән исә Шамахы шәһәр рус мәктәбиндә ишләмәјә башлајыр». Сејид Әзимин бүтүн тәдгигатчылары јекдилликлә тәсдиг едирләр ки, о, Шамахы руһани мәчлисинин ачдығы «Үсули-чәдид» мәктәбинин илк мүәллимләриндән бирид ир. С. Ә. Ширвани 1879-чу илдә јаздығы бир әризәдә көстәрирди: «1874-чү илдән муздсуз, анчаг халгын маарифләнмәси үчүн Бакы губернија мәчлиси нәздиндәки мәктәбдә татар, (Азәрбајчан—А. И.) фарс вә әрәб дилләринин, һәмчинин илаһијјатын тәдриси илә мәшғул олараг, 1877-чи илин августундан һәмин фәнләр үзрә Шамахы шәһәр мәктәбинә мүәллим тә'јин олунмушам» (Әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: Х. Мәммәдов, «С. Ә. Ширванинин мүәллимлик фәалијјәти». «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1985, № 4). Көрүндүјү кими, мә'лум факт һеч бир әсас олмадан тәһриф олунур. Гејд едәк ки, бу долашыглыг С. Һүсејновун «Сејид Әзим Ширвани» китабында да галыр. Мүәллиф Сејид Әзимин 1877-чи илдә Шамахы руһани мәчлисинин мәктәб мүәллимлијиндән азад едилиб, шәһәр мәктәбиндә фәалијјәтә башладығыны билдирир (сәһ. 25). Һалбуки мүәллифин өзүнүн истинад етдији А. Захаровун «Гафгаз татарлары арасында халг тәһсили» мәгаләсиндә дә Сејид Әзимин 1887-чи илдә «Мәчлис» мәктәбиндә ағыр шәраитдә ишләдији көстәрилир.

«С. Ә. Ширвани вә мәктәб» китабында шаир-мүәллимин дәрслик тәртиби вә нәшри уғрундакы узунмүддәтли мүбаризәсинин үзәриндән сүкутла кечилмәси дә охучуну наразы салыр. Чүнки Сејид Әзимин мүәллимлик фәалијјәтинин бунсуз тәсәввүрү мүмкүн дејил. «Рәбиүл– әтфал» мәчмуәси Азәрбајчан педагожи фикир тарихиндә, ана дилли дәрслик јарадылмасынын илк уғурлу тәшәббүсләриндәндир. Орта мәктәб мүәллимләри вә педагожи институт тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмуш бир китабда ондан сөһбәт ачылмасы зәрури иди.

Сејид Әзим Ширвани ирсинин ардычыл тәдгигатчыларындан бири филолокија елмләри доктору Садыг Һүсејнов олмушдур. Онун «Сејид Әзим Ширванинин јарадычылыг јолу» китабы 1977-чи илдә чапдан чыхмышдыр. Он иллик фасиләдән сонра јени китабын «Өн сөз»үндә гејд едилир ки, «биздә һәлә Сејид Әзимин» тәрчүмеји-һалы јазылмамыш, фарсча әсәрләри вә тәрчүмәчилик фәалијјәти өјрәнилмәмиш, лирикасынын вә сатирасынын идеја-бәдии хүсусијјәтләри, сәнәткарлыг кејфијјәтләри лазымынча ачылмамыш, онун классик Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјаты, һабелә мүасирләри илә јарадычылыг әлагәләри лазымынча тәдгиг олунмамыш, елми фәалијјәти вә дөври мәтбуатда иштиракы кими мәсәләләрдән чох сәтһи данышылмышдыр. Бүтүн бунлара көрә мүәллиф китабда һәмин мәсәләләри әтрафлы изаһ етмәјә, Сејид Әзимин һәјаты вә јарадычылығы һаггында охучуларда конкрет тәсәввүр јаратмаға чалышмышдыр».

Китаб «Һәјаты», «Лирик ше'рләри», «Сатирик әсәрләри», «Мәнзум һекајә, нағыл вә тәмсилләри» адлы фәсилләрдән ибарәтдир. С. Һүсејнов, Сејид Әзим јарадычылығынын классик ән'әнәләр зәмининдә јүксәлдијини, маарифчилик идејалары уғрунда мүбаризәдән бәһрәләндијини зәнкин фактларла көстәрир. Сејид Әзим XIX әсрдә Фүзули сәнәтинин ән исте'дадлы давамчыларындан бири олмушдур. Онун мәһәббәт лирикасы да һәјата күчлү еһтирасдан, севкидән јоғрулмуш, инсаны нәчиб дујғуларла гуруб-јаратмаға сәсләмиш, бәшәри һиссләри тәрәннүм етмиш инчиләрдән ибарәтдир. Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазылмыш бу әсәрләрин мөвзусу вә идејасы, поетик хүсусијјәтләринин тәһлили, тәәссүф ки, китабда дар чәрчивәдә апарылмыш, лирик гәһрә-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

манын јашантылары охучу үчүн ахырадәк ашкарланмамышдыр.

Мүәллиф С. Ә. Ширванинин сатираларыны, мәнзум һекајә вә тәмсилләринин ардычыллыгла тәдгигата чәлб етмиш, шаирин нчтиман мүһитин јаратдығы бәлалары, агрылы тәрәфләри ифша едәркән чәсарәтли чәһдләринин јүксәк гијмәтләндирмишдир. Тәдгигатчы шаирин «Рәбиүл-әтфал» дәрслијиндәки ше'рләрин бөјүк гисминдән дә әтрафлы сөһбәт ачмыш, онларын сонракы илләрдә ушаг әдәбијјатымызын инкишафында ојнадығы ролу дүзкүн мүәјјәнләшдирмишдир.

С. Һүсејнов Сејид Әзимин тәрчүмәчилик фәалијјәтиндән дә бәһс етмишдир. Диггәти гәдим фарс халг дастаны «Бәхтијарнамә»нин нәсрлә тәрчүмәсинә јөнәлтмишдир. Чох доғру олараг гејд етмишдир ки, «...Бәхтијарнамә»нин Сејид Әзим тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмәсини тәсадүфи сајмаг олмаз... Бу һәр шејдән әввәл, «Бәхтијарнамә»нин тәблиғ етдији идеја илә Сејид Әзимин ичтимаи бахышлары арасында мүәјјән јахынлығы олмасы илә әлагәдар иди. Чүнки «Бәхтијарнамә» охучуну әдаләтсизлијә, зүлмә, икиүзлү вә һијләкәр дөвләт башчыларына нифрәт етмәјә чағырырды».

Лакин Сејид Әзим Ширвани һаггындакы китабыны ихтисарла јенидән нәшријјата тәгдим едән мүәллиф «Өн сөз»дә верилән вә'дләри ахырадәк јеринә јетирмәмиш, фактик оларaг һәллини көзләјән бир чох проблемләр чавабсыз галмышдыр. Бизә белә кәлир ки, бу саһәдә нәшријјатларымызын да күнаһы чохдур. «Әдәби портретләр» серијасындан бурахылан китабларын һәчм мәһдудлуғу халгымызын көркәмли сималарынын натамам портретләринин тәгдиминдән ирәли кетмәјә имкан вермир.

Садыг Һүсејновун «Сејид Әзим Ширвани» китабында тәкрарланан бир нечә кичик гүсуру да көстәрмәк истәјирик. Шаирин вәфаты һичри тарихин 1305-чи ил рамазанул-мүбарәк ајынын 20-дә, јени тарихлә 1888-чи ил ијунун 1-дә олмушдур. Мүәллим бу фәрги нәзәрә алмајараг һәмин һадисәнин 1888-чи илин мај ајынын 20-дә баш вердијини јазыр. Сәһв мә'луматын Азәрнәшрин 1988-чи ил үчүн бурахдығы тәгвимдә тәкрар олунмасы илә дә разылашмаг мүмкүн дејил.

Китабын 100-чү сәһифәсиндә Сејид Әзимин «Рәбиүл-әтфал» дәрслијиндән нүмунә верилән һекајәтдә орижиналдакы «халиг» сөзү «халгла» әвәз едилмиш нәтичәдә јанлыш изаһат тәһрифә сәбәб олмушдур.

Сејид Әзим Ширвани орта мәктәбдә тәдрис едилир. Шакирдләри шаирин һәјат вә јарадычылығы, маарифчи идејалары илә таныш едәркән, һәмчинин һаггында бәһс едилән китаблардан истифадә едәркән көстәрилән тәнгиди гејдләрин нәзәрә алынмасыны фајдалы һесаб едирик.

Ағаммәд ИБАЈЕВ,
Пушкин рајону, Константиновка кәнд орта мәктәбин мүәллими.

Бу китаблары охујун

Азәрбајчан дили морфонолокијасынын тәдгиги

Сон дөврләр дилчилијимизин даһа мүрәккәб проблемләри — грамматик гурулушун инкишафы, дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә кечид просесләри, дилин гатларарасы лајынын тәдгиги, һабелә ономастика, нитг мәдәнијјәти, терминолокија вә с. мәсәләләр кениш тәдгигат објектинә чеврилмишдир.

Дилин инкишафы мүәјјән мә'нада тәфәккүрүн инкишафы тарихидир. Бу просесдә дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә кедән зәнкинләшмә вә чилаланма, бүтөвлүкдә дил механизминин өзүнүн инкишафы чох мараглыдыр. Дилин морфоноложи вә морфосинтактик чәһәтдән тәдгиги дилин инкишаф диалектикасыны өјрәнмәк бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Морфоноложи тәдгигатлар һәм тарихи фонетика вә морфолокија, һәм дә тарихи лексиколокија јөнүндә [illegible]. Морфемә морфонолокија бучағындан баханда һәм сәс системинин инкишафы, һәм дә мүхтәлиф сәвијјәләрдә функсионал фәргләшмә ајдын сечилир.

Морфонолокија фонетика илә морфолокија арасында гатларарасы лајы өјрәнир. Морфонем исә гатларарасы лајын ваһидидир. Морфонолокија проблеминин әсаслы шәкилдә өјрәнилмәси Бодуен де Куртенедән үзү бәри, даһа доғрусу, XIX әсрин 70-чи илләриндән башлајыр.

Түркололокијада бу проблем Ф. Чәлиловун «Азәрбајчан дилинин морфонолокијасы» әсәри илә камилләшмишдир. Чүнки бу вахтадәк түркололокијада морфонолокијаја аид ајрыча тәдгигат әсәри јох иди.Бу мә'нада гејд етдијимиз әсәр үмумтүркололожи әһәмијјәтә маликдир.

Әсәр дөрд бөлмәдән ибарәтдир. Биринчи бөлмә «Морфонолокијанын нәзәри мәсәләләри» адланыр. Бу бөлмәдә морфонолокија саһәсиндә гәләмини сынамыш алимләрин фикирләри елми шәкилдә үмумиләшдирилмиш вә морфонолокија проблеминин гојулушу ишыгландырылмышдыр.

Чох уғурлудур ки, бу бөлмәдә «праазәрбајчан» анлајышындан истифадә олунмушдур. Бу бахымдан мүәллиф јазыр: «даһа дәрин гатдакы контактдан данышаркән «Азәрбајчан дили» анламы өзүнү доғрултмур, бурада еркән вә јахуд гәдим Азәрбајчан дили анламларындан да истифадә етмәк олмур, чүнки ерадан әввәлки контакт дөврүндә һәлә Азәрбајчан дили јаранмамышды, она көрә дә һәмин дөврләрдәки контактлардан данышанда «праазәрбајчан дили» анлајышыны ишләтмәли олуруг». Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу даһа елми вә орижиналдыр.

Әсәрин икинчи бөлмәси «Морфонолокијанын дилчилик бөлмәләри илә әлагәси» адланыр. Бурада морфонолокијанын фонетик базасы, орфоепик вә орфографик әсасы, морфоложи, лексиколожи, диалектоложи, етимоложи әсасы вә сөз јарадычылығы илә әлагәси верилмишдир.

Сәс јувалары мәсәләси дилчилијимиздә прадил дөврү барәдә тәсәввүр әлдә етмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир. Морфоноложи бучагдан баханда праазәрбајчан дилиндә 5 саит (а, у, о, и, е) вә 15 самит (б, п, м, д, т, з, с, л, н, ч, к, н) сәсин олмасы мүәјјәнләшдирилир вә галан сәсләрин сәс јувалары әсасында формалашдығы фактларла әсасландырылыр.

Әсәрдә морфонолокијанын морфоложи базасындан данышыларкән көк, шәкилчи, көвдә терминләриндән истифадә олунмушдур. Мәгсәд флектив дилләрдәки морфем анлајышы илә илтисаги дилдәки морфем анлајышынын фәргини даһа габарыг нәзәрә чатдырмагдыр.

«Нитг һиссәләринин морфонолокијасы» адланан үчүнчү бөлмә әсас нитг һиссәләринин морфолокијасындан бәһс едир. Бурада мүхтәлиф структурлу садә сөзләр морфонолокија призмасындан кечирилмиш, бә'зиләри исә башга түрк дилләриндә мөвчуд олан вариантларла мүгајисә едилмишдир ки, бу да ајры-ајры лексик ваһидләрин һәм структур, һәм дә семантик инкишафы бахымындан әһәмијјәтлидир. Бә'зи тәкһечалы лексик ваһидләрин структур тәркибинин мүәјјәнләшдирилмәси истәр пратүрк, истәрсә дә праазәрбајчан елементләрини үзә чыхармаг јөнүндә мараглыдыр. Хүсусилә әвәзлијин морфонолокијасындан данышаркән пратүрк шәкилчисиз вә шәкилчили олмаг үзрә ајырмасы вә әввәлки архетипләә сонракы архетипин фәргләндирилмәси, үмумијјәтлә, әвәзлијин инкишафынын морфоноложи ајнада гыса мәнзәрәси диггәти чәлб едир.

Дилчилијимиздә зәрфләрин инкишафы, онун истәр мәзмун, истәрсә дә формача инкишафы морфоноложи өлчүсүндә бир гәдәр дә дәгиг көрүнүр.

Үмумијјәтлә, бу бөлмәдә Азәрбајчан дили фактлары һәм түрк дилләри илә мүгајисәдә, һәм дә тарихән олмуш дил контактлары јөнүндә изаһ олунур ки, бу да дилин инкишафы мәнзәрәсини бир гәдәр дә ајдынлашдырыр.

Китабын сонунчу фәсли «Морфоложи категоријаларын морфонолокијасы» адланыр. Дүнја дилләриндә морфоложи категоријаларын мејдана кәлмәси вә инкишафы дилләрин инкишафы бахымындан сон дәрәчә мүрәккәб мәсәләдир. Бу категоријалара түрк дилләринин фактлары әсасында морфолокија бучағындан баханда тәдгигатчы еркән дөврләрдә ејни грамматик ваһидин мүхтәлиф грамматик категоријанын форманты кими чыхыш етмәси, онларда функсионал фәргләнмәнин баш вермәси, һабелә илтисаги гу-

Scanned with CamScanner

рулушдан әввәл мөвчуд олмуш аморф гурулушун әламәтләрини мүәјјәнләшдирир. Мәһз буна көрә дә һәр бир морфоложи категорија ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирилир. Кәмијјәт категоријасыны изләјәркән тәдгигатчы белә гәнаәтә кәлир ки, бу категоријанын бир чох шәкилчиләри дәрин гатлара кетдикчә функсијача (ишчә) јахынлашыр.

Мәнсубијјәт категоријасынын инкишафы истигамәтиндә морфоложи мүшаһидәләр әсасында тәгдим олунан арашдырмалар чох әһәмијјәтлидир. Хүсусилә мәнсубијјәт категоријасынын үч мәрһәлә үзрә инкишафы (мен, баш, менин, баш, мәним башым) һәссаслыгла изләнилмишдир.

Тәдгигатчы түрк дилләри үзрә һал системиндә апарылан морфоложи мүшаһидәләрә көрә мүхтәлиф һаллар арасында кенетик әлагәнин мөвчудлуғу барәдәки фикрә шәрик чыхыр вә өзүндән әввәлки мүәллифләрин дедикләрини јекунлашдырыб пратүрк дөврүнүн сон мәрһәләси үчүн һал шәкилчиләринин архетипини мүәјјәнләшдирир.

Дәрәчә, нөв, инкарлыг, заман вә шәхс, модаллыг категоријалары үзрә апарылан морфоложи тәдгигат дәрин, һәссас тәдгигатчы мүшаһидәләриндән хәбәр верир.

Көрүндүјү кими, китаб дилчилијимизин чох мүһүм проблемләриндән бирини әһатә едир. Дили чох садә вә садә олдуғу гәдәр дә елмидир. Тәләбәләр, аспирантлар вә тәдгигатчы мүәллимләр үчүн нәзәрдә тутулмуш бу әсәр дилчилијимиздә олан бөјүк бир бошлуғу долдурур.

Шабан ҺҮСЕЈНОВ,
филолокија елмләри намизәди.

•

Күлүш фыртына гопарды

«Молла Нәсрәддин» I чилд (1906—1907) Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1988

Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Халглар Достлуғу орденли Әдәбијјат Институту «Әдәби абидәләр» серијасындан он ики чилддә (1906—1931) нәзәрдә тутулмуш вә биринчи чилди охучулара тәгдим олунан «Молла Нәсрәддин» (1906—1907) топлусуну вәрәгләјирәм. Јени әлифба илә тәгдим олунан журнал бизи унудулмуш тарихимизлә даһа дәриндән говушдурур.

Бөјүк педагог К. Д. Ушински јазырды: «Нәсилләр бир-биринин ардынча кәлиб-кедирләр, лакин һәр нәслин һәјат нәтичәләри дил васитәсилә кәләчәк нәслә ирс олараг галыр».

Ана дили... Бу дил елә бир күч вә гүдрәтә маликдир ки, тарихи һадисәләри, халгын севинч вә һиссини, башына кәтирилән мүсибәт вә бәлалары өзүнүн хәзинәсинә топлајыр. Јашадыр, нәсилләрдән нәсилләрә өтүрүр. Бәс, бизим халгын дили олмајыб? Нијә биз кечмишимизи даһа дәриндән өјрәниб, арашдырыб, тәдгиг едә билмәјәк? Чүнки ајры-ајры репрессијалар мәрһәләсиндә халг һәјатына едилән әсдләр, зоракылыг вә гәддарлыг бу күн бизи мәдәни ирсимиздән, зәнкин бәдии сәрвәтимиздән узаг салмышдыр. Дәфәләрлә әлифбасы дәјишдирилмиш Азәрбајчан дили өз кечмишиндән ајры дүшүб. Бүкүнкү кәнчлик классикләрин әсәрләринә, «Әкинчи», «Молла Нәсрәддин» кими милли мәтбуат нүсхәләринин топлуларына Латын Америкасында нәшр олунан фотоалбом кими бахыб, кәнара атырлар.

Бу фачиәдир. Онун гаршысыны алмаг, тарихи сәрвәтимизлә бүкүнкү ирсимиз арасында вәһдәт јаратмаг, әдәби абидәмиз олан «Молла Нәсрәддин»и дә чидди нараһат едиб дүшүндүрүрдү. Илк нөмрәсиндән үз тутуб халгыны доғма ана дилини севмәјә сәсләјән «Молла Нәсрәддин» јазырды: «Анчаг ана дилиндә, ачыг түрк (Азәрбајчан—А. Ә.) дилиндә јазмаг ејибдир, чүнки јазанын савадынын азлығына дәлаләт едир». Журнал ону да чох көзәл дејирди ки, «дүнјада һәр бир кәс үчүн сөздән бөјүк јадикар јохдур. Зира ки, мал, мүлк тәләф олуб кедир, амма сөз галыр (1906 № 1).

Ана дилимизин зәнкинлијини горујуб сахламаг, ана еһтирам вә мәһәббәт «Молла Нәсрәддин»и дайм душундүрүб, нараһат етмишдир. «Паһо! Беләдәми јазармышлар?! Бу ки, асан иш имиш! Белә мән дә јаза биләрәммишәм! Вә јаздылар да...»

Мә'нәви мәдәнијјәтимизин бөјүк вә гијмәтли абидәси олан «Молла Нәсрәддин» нәләрдән јазмырды? Дөврүн тарихи һадисәләринә халгын амансыз вә ишкәнчә илә долу ағыр күзәранына, зүлм вә һагсызлыглара, бүтүн һәјат проблемләринә журнал биканә галмамыш, она өз мүнасибәтини билдирмишдир. «Молла Нәсрәддин» күлүшүнүн күчү, гүдрәтли вә һикмәтли халг һәјатына, милли адәт-ән'әнәләрә бағлылыгдыр.

Бәли, халг һәјатына сөјкәниб учалан, чәсарәтлә данышан «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә дәрч олунан адичә карикатуралар белә ән бөјүк мәтләбләрдән, чидди консепсијалар галдыран проблемләрдән сөһбәт ачырды. «Николај падшаһла мәним ишим јох иди»—дејән, журнал әксинә Николај падшаһын симасында бүтүн Шәрг халгларынын башына мүсибәтләр кәтирән ханларын, султанларын, приставларын, чар мә'мурларынын вә с. ич үзүнү чәсарәтлә ачыб ифша едирди.

Журнал дөври мәтбуат мәсәләләринә, онун мөвзу вә идеја истигамәтинә, гәзет вә журналларын дили, форма вә жанр хүсусијјәтләринә, журналист кадрларынын һазырланмасына хүсуси диггәт јетирир, «Јолдаш», «Тәрчүман» кими мәтбуат органларынын проблемләрини демократија вә ашкарлыг ишығында арајыб арашдырырды.

О илләр үчүн характерик олан фала бахма, дуа јаздырма кими мәсәләләрә «Молла Нәсрәддин» хүсуси сәһифәләр ајырмырды. Кичик бир карикатура, чүз'и бир е'ланла чох мәтләбләрдән хәбәр верирди. Журналын јенилик вә јарадычылыг ахтарышлары онун нөмрәдән-нөмрәјә охунаглығыны вә шөһрәтини артырырды.

Һәјатын, чәмијјәтин үмумиләшдиричи мәнзәрәси, сосиал бәрабәрсизлик, фәһләләрин әмәк шәраити, рүшвәтхорлуг, ичтимаи әдаләтсизлик «Молла Нәсрәддин»и гәлбән нараһат едирди.

Журнал зәнкин ән'әнәләри олан Азәрбајчан сатирик әдәбијјатына, милли мәтбуат вә сатирик журналистиканы идеја-сәнәткарлыг бахымындан инкишаф етдирмәклә маариф вә мәдәнијјәтин, халг театрларынын тәрәггисинә хүсуси јер верирди.

«Молла Нәсрәддин»ин ән јүксәк кејфијјәти онун халгын севинч вә кәдәри илә бағлылығыдыр. Бу бағлылыг журнал сәһифәләриндә өзүнүн парлаг, әһатәли, дәрин әксини тапан мараглы, мәзәли ләтифәләриндә, дини ајинләр, мәрасимләр, бајрам шәнликләри, мәсчидләр, оручлуг, намаз, евләнмә, гадынларын талеји, ушаг тәрбијәси вә с. мәсәләләрә һәср олунмуш јазыларда өзүнүн даһа реал әксини тапыб.

Бир сөзлә, «Молла Нәсрәддин» халгын ишыглы сабаһына, хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәдән јоғрулмушдур. Һазыркы әлифба илә журналын нәшр олунуб халга чатдырылмасында чилдин редактору вә өн сөз мүәллифи исте'дадлы әдәбијјатшүнас Әзиз Мирәһмәдов вә тәртиб едән Туран ханым Һәсәнзадәнин хидмәти хүсуси гејд олунмалыдыр.

Лакин мә'нәви мәдәнијјәтимизин сон дәрәчә гијмәтли абидәси олан «Молла Нәсрәддин»ә һөрмәтсизлик етмәк јенидәнгурма епохасында тамамилә бағышланылмаздыр. Тиражы аз, кағызы јарарсыз, орфографија вә үслуб сәһвләринин сајы-һесабы јох. Молла Нәсрәддин сағ олсајды бир јердән өз «әсәрләрини» алан «мүәллифләрин» нәшр олунмуш кағызларына да бахарды, өзүнүн бүкүнкү күнүнә дә... Вә онда учадан бир гәһ-гәһ чәкиб дејәрди ки, еј нәшријјат идарәсинин башбиләнләри һеч олмаса јердә галан он бир чилдин нәшринә гәдәр јашамағына имкан јарадын.

Фикримизчә, «Молла Нәсрәддин» һәр бир азәрбајчанлынын, алимин, али вә орта мәктәб мүәллиминин, тәләбә вә шакирдин столүстү китабы олмалыдыр. Халгымызын тарихини, мәдәнијјәтини, маарифини әкс етдирән бу әдәби абидәјә: **Гајғы, мәһәббәт вә һөрмәтлә** јанашмаг һамымызын борчудур.

Акиф ӘЛИЈЕВ,
филолокија елмләри намизәди.

Scanned with CamScanner

Азәрбајчан дилинин әски әлифбасыны өјрәнәнләрә көмәк*

Тәһминә РҮСТӘМОВА

филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Мә'лум олдугу үзрә, 1929-чу илә гәдәр Азәрбајчан дилинин јазысы әрәб графикасына әсасланмышдыр. Әсрләрин дәринликләриндән та һәмин дөврәдәк Азәрбајчан халгынын бүтүн јазылы сәрвәти бу әлифбада јарадылмышдыр. Бу сон дәрәчә зәнкин сәрвәтдән истифадә етмәк, онун һәлә ачылмамыш чох-чох сирләрини өјрәнмәк үчүн зијалыларымызын, хүсусән тәдгигатла мәшғул олан мүтәхәссисләрин—филологларын, тарихчиләрин, етнографларын, чоғрафијачыларын, тәбиәтшүнасларын вә б. бу әлифбаны билмәләри чох фајдалы вә һәтта бир сыра һалларда ваҹибдир. Әски әлифбаны билмәдән зәнкин архив материалларындан, сон 60 илә гәдәрки әдәбијјатдан билаваситә истифадә етмәк мүмкүн дејил. Һазыркы дөврдә харичи өлкәләрдә Азәрбајчан дилиндә чап олунан мәтбу әсәрләрлә таныш олмагда вә һәмин өлкәләрдә јашајан азәрбајчанлыларла (онларын сајы 20 милјондан чохдур) јазылы үнсијјәт јаратмагда да әрәб әлифбасыны билмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Бу әлифба адәтән «көһнә». «гәдим» мә'насында **әски әлифба** адландырылыр. Әски әлифба бир сыра характерик хүсусијјәтләринә көрә фонематик әлифбадан, о ҹүмләдән бизим мүасир әлифбамыздан көклү сурәтдә фәргләнир. Һәмин хүсусијјәтләрдән башлычаларыны—умуми характер дашыјанлары, гыса шәкилдә дә олса, изаһ етмәјә чалышаг.

1. Әски әлифбада јазынын истигамәти сағдан сола доғрудур.

2. Бу әлифбада бә'зи һәрфләрин бир нечә сәси ифадә етмәси вә әксинә, бир сәсин бир нечә һәрфлә ишарә едилмәси һаллары өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «вав» адланан و һәрфи **в, о,** у, ү, сәсләрини ифадә едир; бунун әксинә **з** сәси «зе» ز, «зал» ذ «зад» ض вә «за» ظ адланан дөрд мүхтәлиф һәрфлә ишарә олунур.

3. Сөзләрин ортасында кәлән **ә, е** бә'зән дә **о, ү, и** саитләри әски јазымызда хүсуси һәрфләрлә ишарә олунмур (чүнки әски әлифбада бу сәсләри ифадә едән хүсуси һәрфләр јохдур). Бунлары «һәрәкәләр» адланан һәрфалты вә һәрфүстү мүәјјән ишарәләрлә көстәрмәк мүмкүн һесаб едилир (әлифбаны өјрәнәркән). Белә ки, сөзләрин ортасында **ә** сәсини билдирмәк үчүн һәрфин үстүндә, **е** сәсини билдирмәк үчүн алтында кичик чәпәки хәтт гојулур.

Сөзләрин ортасында вә ахырында **ө, у, и, ә, е** саитләри мүәјјән һәрф бирләшмәләри вә «һәмзә» адланан ишарә васитәсилә дә ифадә олунур ки, бунлары да јери кәлдикчә, изаһ едәҹәјик.

4. Әски әлифбада бир сыра елә охшар графемләр (һәрф ишарәләри) вар ки, онлар јалныз һәрфалты вә һәрфүсту нөгтәләр вә онларын сајына көрә мүәјјән һәрф кими формалашыр. Мәсәлән, «ٮـ» ишарәси нөгтәләрин сајы вә јериндән асылы олараг дөрд мүхтәлиф һәрфи билдирир: ب — «бе», پ «пе» ت —«те» вә ث —«се».

5. Әски әлифбада һәрфләр бөјүк вә кичиклијинә көрә јазыда фәргләнмир. Белә ки, истәр хүсуси исим олсун, истәрсә дә үмуми, ејни һәрфләрлә јазылыр.

*Охучуларын тәклиф вә арзуларыны нәзәрә алараг редаксија әски әлифбаны өјрәнәнләрә көмәк көстәрмәји мүтәхәссис алим вә мүәллим Т. Рүстәмоваја хаһиш етмишдир. [illegible] бу [illegible] башлајараг онун һазырладыгы мәгалалары охучулара тәгдим едирик.

6. Әски әлифбадакы һәрфләрин аз бир гисми (једдиси) јалныз өзүндән әввәл кәлән һәрфләрлә битишик јазылыр, өзләриндән сонра кәлән һәрфләрә битишә билмир. Белә һәрфләрин јазыда јалныз бир шәкли вар. Һәрфләрин галан һиссәси исә һәм өзүндән әввәл, һәм дә өзүндән сонра кәлән һәрфләрлә битишик јазылыр. Һәр ики тәрәфдән битишән белә һәрфләрин әксәријјәтинин ики јазы шәкли вар: а) ајрылыгда вә һәрф бирләшмәсинин (сөзләрин тәркибиндәки һәрфләрин бирләшмәси нәзәрдә тутулур) сонунда јазылан шәкли; б) һәрф бирләшмәсинин әввәлиндә вә ортасында јазылан шәкли.

Әрәб әлифбасында 32 һәрф вар.

ӘЛИФБА ЧӘДВӘЛИ

Һәрфләрин адлары	Јазыдакы шәкилләри	Ифадә етдији сәсләр	Һәрфләрин адлары	Јазыдакы шәкилләри	Ифадә етдији сәсләр
әлиф	ا	а, ә, е, о, ү, и	сад	صـ ص	с
бе	بـ ب	б	зад	ضـ ض	з
пе	پـ پ	п	та	ط	т
те	تـ ت	т	за	ظ	з
се	ثـ ث	с	ејн	عـ ـعـ ـع ع	ә, е, ә, и апостроф
чим	جـ ج	ч	гејн	غـ ـغـ ـغ غ	г, г
че	چـ چ	ч	фе	فـ ف	ф
һе	حـ ح	һ	гаф	قـ ق	г
хе	خـ خ	х	каф	کـ ک	к, к
дал	د	д	каф	گـ گ	к
зал	ذ	з	лам	لـ ل	л
ре	ر	р	мим	مـ م	м
зе	ز	з	нун	نـ ن	н
же	ژ	ж	вав	و	в, о, у, ү
син	سـ س	с	һа	هـ ـهـ ه	һ, ә, е
шин	شـ ش	ш	је	یـ ی	ј, и, е, ы

ҺӘРФЛӘР

1. «Әлиф» ا. «Әлиф» јалныз өзүндән әввәл кәлән һәрфлә битишик јазылыр; өзүндән сонракы һәрфлә битишмәз. Бу һәрф сөзләрин әввәлиндә, әсасән, **а, ә,** вә **е** саитләрини ифадә едир, «Әлиф» **а** саитини ифадә едәркән онун үзәриндә «мәдд» адланан хүсуси ишарә гојулур: آ. Сөзүн әввәлиндә «әлиф»ин **ә, е** саитләрини, һәмчинин бир сыра сөзләрдә (фарс-әрәб мәншәли сөзләрдә) **о, ү, и** саитләрини дә ифадә едә билмәси «һәрәкәләр»лә фәргләндирилир; белә ки, **ә** саити «әлиф»ин үстүндә, **е** (бә'зән дә **и**) саити алтында кичик чәпәки хәтт, **о, ү** саитләри исә «әлиф»ин үстүндә «веркүл» ишарәси гојулмагла ифадә едилир.

«Әлиф» сөзләрин ортасында вә ахырында анчаг **а** кими охунур вә һеч бир ишарә илә фәргләндирилмир.

2. «ТЕ»— ت. Бу һәрф **т** сәсини ифадә едир. Һәм өзүндән әввәл вә һәм дә өзүндән сонра кәлән һәрфләрлә битишик јазылыр.

ГЕЈД. Өзүндән әввәл кәлән һәрфлә битишик јазылыр дедикдә елә баша дүшүлмәмәлидир ки, о, өзүндән әввәл кәлән бүтүн һәрфләрлә битишә билир. Бу јалныз о заман мүмкүн ола билир ки, әввәлдә кәлән

Scanned with CamScanner

һәрф дә һәр ики тәрәфдән битишмәк хүсусијјәтинә малик олсун. Әкәр әввәл кәлән һәрф өзүндән сонракы һәрфлә битишмәк хүсусијјәтинә малик дејилсә (мәсәлән, «әлиф», «ре», «зе», «же» вә с. кими), әлбәттә, онларын битишик јазылмасы гејри-мүмкүндүр.

«ТЕ» һәрфинин ики јазылыш шәкли вар:

1) ت (ајрылыгда вә һәрф бирләшмәсинин сонунда);
2) تـ (һәрф бирләшмәсинин әввәлиндә вә ортасында).

آت	ат	تا	та (гошма)
ات	әт	آتا	ата
تات	тат		

آت. ات. تا. آتا. تات.

3. «Нун»— ن. Бу һәрф н сәсини ифадә едир. Һәм өзүндән әввәл вә һәм дә сонра кәлән һәрфләрлә битишик јазылыр. Онун ики јазылыш шәкли вар:

1) ن (ајрылыгда вә һәрф бирләшмәсинин сонунда);
2) نـ (һәрф бирләшмәсинин әввәлиндә вә ортасында).

آن	ан	آتان	атан	آنا	ана
ان	ән	تن	тән	آنان	анан

Охујун.

آتا. آنا. آتان. آنان. آت. ات. آن

4. «Вав»— و. Бу һәрф һәм в самитини, һәм дә о, у, ү саитләрини ифадә едир. Өзүндән әввәл кәлән һәрфлә битишик јазылыр, өзүндән сонра кәлән һәрфлә исә битишмир.

تاوا	тава	نوا	нәва	واننا	ванна
تاوان	таван	توت	тут	نوت	нот

Г Е Ј Д. Сөзләрин әввәлиндә у, о, ү сәсләрини ифадә етмәк үчүн «вав» — و һәрфиндән әввәл бир «әлиф» артырмаг лазымдыр. او. Мәсәлән.

اوت	ун, он, үн	اون	от	اوتو	үтү, оту
اونا	она, уна	اوتانان	утанан	اونو	ону, уну

Охујун.

آنا. آتا. آنان. آتان. تاوا. تاوان. اوت. اون. اوتو.

ناتوان، اوتو آتا آت. (Натәван, оту ата ат.)

ناتوان، آتا اوت آت. (Натәван, ата от ат.

ناتوان، اونو توت (Натәван, ону тут)

Г е ј д. Сөзләрин арасындакы «вә» бағлајычысы садәчә оларг «вав» һәрфилә јазылыр. Мәсәлән:

آتا و آنا	ата вә ана,	آتان و آنان	атан вә анан
تاوا و واننا	тава вә ванна	آت و اوت	ат вә от

Охујун.

آتان و آنان. آنان و ناتوان. ناتوان و آنان.

5. «Ре»— ر. Бу һәрф р сәсини ифадә едир. «Ре»— ر һәрфи дә «вав»— و һәрфи кими, јалныз өзүндән әввәл кәлән һәрфлә битишик јазылыр, өзүндән сонракы һәрфлә битишмир.

نار	нар	آنار	Анар	اوتور	отур
تار	тар	توران	Туран	تر	тәр
تور	тор	نورو	Нуру	وور	вур
نور	нур	انور	Әнвәр		

Охујун.

نورو و (вә) توران. آنار و انور. توران و ناتوان

توران اوتور توران اوتورور (отурур). آنار و ناتوان، اوتورون (отурун)

نورو، آنا انور (от) آت توران انور، تورو (ору) توتور. ناتوان، اوتونو

CamScanner ile tarandı

توت. ناتوان اوتونو توتور. (үтүнү)

Нөгтәләрин сајына көрә сөзләрдәки мә'на фәргләринә диггәт јетирин.

آتا — آنا. تور — نور. تار — نار. توت—نوت (нот)

Охујун.

آت. ات. اوت. اون. اوتو (үтү). تاوا. توران. تاوان. روان (рәван)

ناتوان. انور. نورو. تار. تور. وار (вар). اوتور. اوتورون.

ناتوان، اوتور. ناتوان اوتانا — اوتانا (утана-утана) اوتورور (отурур).

انور (Әнвәр) تورو (тору) آت. توران، اونو توت. توران اونو توتور.

آنار و نورو اوتورون (отурун).

Әски әлифба илә јазын.

Туран, Натәван, Нуру, Анар, Әнвәр, тава, таван, тор, тәр,
Анар вә Нуру, отурун. Туран, тору ат. Әнвәр, ону тут.

6. «Дал»— د. Бу һәрф д самитини ифадә едир. Өзүндән әввәл кәлән һәрфлә битишик јазылыр; өзүндән сонра кәлән һәрфлә исә битишмәз.

آد	ад	اود	од, уд	دون	дон
آدا	ада	دور	дур	دورنا	Дурна
داد	дад	دار	дар	نادر	Надир
اودون	одун	دوردو	дурду	توتدو	тутду

Охујун.

نادر. دور. نادر دوردو. دورنا. اوتور (отур). دورنا (Дурна) اوتوردو (отурду). انور، (Әнвәр) تورو آت. توران، دور اونو (ону) توت.

ناتوان، دورنا (Дурна) اودور؟ (одур)

دورنا، اونو تورانا آت. نادر، اورادا دانا (дана) وار؟ — اورادا دانادا وار، آتدا وار.

Әски әлифба илә јазын.

Од, от, одун, отурун, оддур, дон, дондур, тут, тутду, тутур,

Туран отурду. Дурна да орада / اورادا / отурду. Надир, орада нар вар? Натәван, отур. Натәван да отурур.

7. «Је»— ی. Бу һәрф һәм ј самитини, һәм дә и, ы (бә'зән дә е) саитләрини ифадә едир. Һәм өзүндән әввәл, һәм дә сонра кәлән һәрфләрлә битишик јазылыр. «Је» һәрфинин јазыдакы шәкилләри бир-бириндән тамамилә фәрглидир.

1) ی (ајрылыгда вә һәрф бирләшмәсинин сонунда);

2) يـ (һәрф бирләшмәсинин әввәлиндә вә ортасында).

Ј самитини билдирир:

آی	aj	تای	тај	توی	тој
ای	әj	نی	нej	آینور	Ајнур
یای	jaj	یاد	јад	یات	јат
یورد	јурд	یوردو	јурду, јорду	دویدو	дојду
آینا	ajна	یاوا	јава	دایان	дајан

И, ы вә бә'зән дә е саитләрини билдирир:

دیری	дири	تین	тин	یانیر	јаныр
تیر	тир	نارین	нарын	دیدی	деди
ویترین	витрин	داری	дары	ویردی	верди
دیوان	диван	آری	ары	دیر	—дир,—дыр

Scanned with CamScanner

Гејд. Сөзләрин әввәлиндә кәлән и саитини јазмаг үчүн «је»— ی

һәрфиндән әввәл бир «әлиф» артырмаг лазымдыр— ای.

Мәсәлән:

آیتی ити	ایری ири	اینان инан
اینلی инди	ایناد инад	ایبون ијун
ایناندی инанды	ایی иј	ایتلی итди

Охујун.

(Ајдындыр) آیدیندیر (ады) اونون آدی
(јарыр) یاریر (одун) آنار اورادا اودون . (верди). اونا ویردی (тары)
آبنور تاری . و اوتوردو. (вар иди) اورادا آت ه دانا وار ایدی . (јанвар)
نادر یانوار . (ордудадыр) اوردودادیر (ајдыр) نورو اون آبایر
ایندی آینور اورادادیر؟ ایدی. (ордуда) اوردودا (ајында) آییندا
(јујунду) دوردو، یویونلو (Ајтән) آیتن

Әски әлифба илә јазын.

Анар, Ајнур, Ајна, Дурна, Туран, Натәван, Надир, Әнвәр.

Анар јатды / یاتدی /. Ајнур да јатды. Ајна донуну /دونونو/ јуду /یودو/. Дурна да донуну јујур /یویور/. Туран инди орададыр /اورادادیر/. Натәван да онун /اونون/ јанындадыр /یانیندادیر/

Гаршы-гаршыја јазылмыш сөзләри һәрфләрин нөгтәләринин сајына вә јеринә көрә мугајисә един вә онларын мә'наларына диггәт јетирин.

تار — نار	تای — یای	یاتدی — یایدی
تار — یا.	یاتیر — یانیر	تاوا — یاوا
آتا — آنا	اوتان — اویان	اوتاندی — اویاندی

(Арды кәлән нөмрәдә).

Баш редактор: ӘЛИЈЕВА З. Ч.
Редаксија һеј'әти: ӘФӘНДИЗАДӘ Ә. (редактор), АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., ГАРАБӘЈОВА С., ГУРБАНОВ А., ГУРБАНОВ В., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., ӘҺМӘДОВА А., МИКАЈЫЛОВ Ш., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.

Техники редактор вә корректор: Сәријјә Новруз гызы.

Јығылмаға верилмиш: 9.01.89. Чапа имзаланмыш 20.03.89. Кағыз форматы: 70×108 1/16=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап усулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр вәрәги.
ФГ 15856. Сифариш 220. Тираж 13607.

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: баш редактор: 93-82-97; баш редактор мүавини: 93-55-82; мәс'ул катиб: 93-55-82; шө'бә редактору: 93-13-45; корректор: 32-37-33; мүһасибат: 93-13-45.

Бакы шәһәри, Азәрбајҹан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гəп. 76302

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner